СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

ГЛОБАЛЬНАЯ НАУКА И ИННОВАЦИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ

ARP
Academic research publisher

27 июля 2026 года

academscience.com

zenodo | OpenAIRE

Academic Research Publisher (United Kingdom)

UniScience journal (Republic of Uzbekistan)

Hamroh books (Uzbekistan)

****

Сборник материалов международной научно-практической конференции «ГЛОБАЛЬНАЯ НАУКА И ИННОВАЦИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ»

Ташкент, Лондон

27-июль, 2026

****

Глобальная наука и инновации: современные исследования и практические решения // Сборник материалов международной научно-практической конференции, 27-июль, 2026. Ташкент.

Члены редакционной коллегии конференции

Temnova L.V. - DSc, Professor (Moscow, Russia); **Sagatbayev Y.N. -** PhD, professor (Astana, Kazakhstan); **Duyshenaliev CH.D. -** DSc, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan); **Pashkov S.V. -** PhD, professor (Petropavlovsk, Kazakhstan); **Khakimov K.A. -** PhD, docent (Tashkent, Uzbekistan); **Melekoglu M. -** DSc, professor (Eskisehir, Turkey); **Jurayev J**. - PhD, docent (Samarkand, Uzbekistan); **Azimov S.** -PhD, docent (Tashkent, Uzbekistan); **Shonazarov J**. -PhD, docent (Qarshi, Uzbekistan); **Gapparov B**. - Docent, (Jizzakh, Uzbekistan); **Qo‘shayev T**. - Teacher, (Termiz, Uzbekistan); **Arifxodjayeva L**. - Teacher, (Tashkent, Uzbekstan)

Цель мероприятия заключается в обсуждении современных исследований, проводимых в различных научных направлениях, налаживании обмена новыми научными идеями, а также поддержке научной деятельности, соответствующей мировым инновационным процессам.

В рамках конференции учёные, исследователи, молодые учёные и практикующие специалисты получат возможность представить результаты своих научных исследований, обменяться научными идеями и расширить международное сотрудничество.

Основной целью данной международной научно-практической конференции является обобщение результатов современных исследований, проводимых в различных научных областях, а также укрепление интеграции науки и практики на основе передовых научных подходов.

****Авторы несут полную ответственность за достоверность и надёжность содержания, сведений, фактов и статистических данных, приведённых в статьях.***

The proceedings of the International Scientific-Practical Conference have been discussed by the Scientific-Technical Council of the international publisher **„Academic Research Publisher“** (London, United Kingdom) and recommended for publication (July 25, 2026, Protocol No. 26).

ОГЛАВЛЕНИЕ

2. ЦИФРОВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ, БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ 6

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF DIGITAL COMMUNICATIONS IN TRANSFORMING THE ECOLOGICAL IMAGE OF STATE AGENCIES 7

3. ОБРАЗОВАНИЕ БУДУЩЕГО И СИЛА СЛОВА: ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ, ФИЛОЛОГИЯ И КОММУНИКАЦИЯ 15

CLIL-BASED METHODOLOGY FOR PREPARING NON-PHILOLOGICAL TEACHERS TO DELIVER SUBJECT INSTRUCTION IN ENGLISH 16

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ОТКАЗОВ ОТ НОВОРОЖДЕННЫХ ДЕТЕЙ: РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РЦСАД 22

HARBIY XIZMATCHILAR KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING O‘RNI 31

OLIY TA’LIMDA IJTIMOIY-EMOTSIONAL O‘QITISH (SEL) VA MENTORLIK MODULLARI ORQALI QIZLARNING LIDERLIK KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH 41

MOBIL ILOVALAR YORDAMIDA LUG‘AT BOYLIGINI OSHIRISH METODIKASI 50

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING METODOLOGIK MUAMMOLARI VA YECHIMLARI 57

HARBIY XIZMATCHILAR KASBIY KOMPETENTLIGI 65

XORAZM JADIDLARINING PEDAGOGIK QARASHLARINI AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TAHLIL QILISH 69

O‘SMIRLARNING XULQ-ATVORIGA IJTIMOIY TARMOQLARNING TA’SIRI VA PROFILAKTIK YECHIMLAR 76

GEOGRAFIK BILIMLARNI OMMALASHTIRISH UCHUN VIDEO KONTENTLAR ISHLAB CHIQISHDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH 84

5. БУДУЩЕЕ ПЛАНЕТЫ: ГЕОГРАФИЯ, КЛИМАТ, ЭКОЛОГИЯ И КОСМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 98

OROLBO‘YI MINTAQASIDA SAKSOVUL EKISH LOYIHALARI: AMALGA OSHIRILGAN CHORA-TADBIRLAR VA ERISHILGAN NATIJALAR TAHLILI 99

7. НОВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ИННОВАЦИОННЫЙ БИЗНЕС, ФИНАНСЫ, ТУРИЗМ И ГЛОБАЛЬНЫЕ РЫНКИ 110

YANGI IQTISODIY MAKON: INNOVATSION BIZNES, MOLIYA, TURIZM VA GLOBAL BOZORLAR 111

ГЕОЛОГИЯ КОРХОНАЛАРИ ИЧКИ АУДИТ ХИЗМАТИ САМАРАДОРЛИГИНИ KPI КЎРСАТКИЧЛАРИ АСОСИДА БАҲОЛАШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ 122

ISLOMIY "YASHIL" FONDLAR VOSITASIDA KICHIK VA O‘RTA BIZNESNI MOLIYALASHTIRISH 134

СУҒУРТА КОМПАНИЯЛАРИДА ТЎЛОВ ҚОБИЛИЯТИНИ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ 149

SUG‘URTA MEXANIZMLARI ASOSIDA INSON HAYOTINING IQTISODIY BARQARORLIGINI TA’MINLASHNING INTEGRATSIYALASHGAN MODELI 153

DAVLAT INVESTITSIYA LOYIHALARIDA RISKGA ASOSLANGAN EKSPERTIZA TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH 158

2. ЦИФРОВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ, БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF DIGITAL COMMUNICATIONS IN TRANSFORMING THE ECOLOGICAL IMAGE OF STATE AGENCIES

Jo‘rayveva Dilnoza

Independent Researcher of University Journalism and Mass Communications of Uzbekistan

Email: dfazliddinovna@mail.ru

Abstract. *This article analyzes the role and significance of social media in the activities of state agencies operating in the field of environmental protection. Social networks are evaluated as an important strategic tool for rapid information exchange with the population, shaping ecological culture, expanding citizen participation, and strengthening the ecological image of state bodies. Furthermore, existing shortcomings in the development of digital communications in the ecological sphere of Uzbekistan are examined, and priority areas for their resolution are formulated.*

Keywords: *environment, social media, ecological image, state agencies, digital communication, ecological propaganda, public relations, SMM, digital analytics.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida faoliyat yurituvchi davlat organlari ishida ijtimoiy medianing o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Ijtimoiy tarmoqlar aholi bilan tezkor axborot almashish, ekologik madaniyatni shakllantirish, fuqarolar ishtirokini kengaytirish hamda davlat organlarining ekologik imijini mustahkamlashda muhim strategik vosita sifatida baholangan. Shuningdek, O‘zbekistonda ekologik sohada raqamli kommunikatsiyalarni rivojlantirishdagi mavjud kamchiliklar va ularni bartaraf etishning ustuvor yo‘nalishlari ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *atrof-muhit, ijtimoiy media, ekologik imij, davlat organlari, raqamli kommunikatsiya, ekologik targ‘ibot, jamoatchilik bilan aloqalar, SMM, raqamli analitika.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение социальных медиа в деятельности государственных органов, функционирующих в сфере охраны окружающей среды. Социальные сети оценены как важный стратегический инструмент для оперативного обмена информацией с населением, формирования экологической культуры, расширения участия граждан и укрепления экологического имиджа государственных органов. Также изучены существующие недостатки и разработаны приоритетные направления развития цифровых коммуникаций в экологической сфере Узбекистана.*

Ключевые слова: *окружающая среда, социальные медиа, экологический имидж, государственные органы, цифровая коммуникация, экологическая пропаганда, связи с общественностью, SMM, цифровая аналитика.*

INTRODUCTION. Today, the rapid advancement of digital technologies necessitates completely new communication tools in public administration. For state agencies operating in the field of environmental protection, social media has emerged as the most critical platform for conducting open and transparent dialogue with the public, raising awareness about environmental issues, and ensuring public oversight and participation. In the contemporary media landscape, platforms such as Telegram, Instagram, Facebook, and YouTube serve as primary channels to swiftly deliver environmental initiatives, legislative updates, and state programs to the general public

MAIN BODY. Social media is considered one of the most effective digital tools for environmental education and advocacy. Its primary advantage lies in its capacity to disseminate environmental information to a broad audience within a short timeframe, ensure two-way communication (interactivity) with citizens, and mobilize the public for environmental actions. Scientific research indicates that environmental data

distributed through visual materials (such as infographics, short video clips, animations, and digital storytelling) is perceived significantly better by audiences and retained in memory longer compared to traditional text-based information channels.International experience provides empirical evidence for the validity of this approach. For instance, in the United Kingdom, the World Wide Fund for Nature (WWF) successfully conducts regular information campaigns on climate change, plastic waste reduction, and biodiversity conservation via Instagram, Facebook, YouTube, and TikTok. These campaigns reach millions of users and contribute substantially to increasing the number of volunteers participating in environmental initiatives.In the United States, the Environmental Protection Agency (EPA) consistently informs the public about air and water quality, waste disposal, climate change, and environmental legislation through social networks. Rapid digital dissemination of information is especially vital for ensuring public safety during natural disasters or emergency environmental hazards. Similarly, the comprehensive "European Green Deal" initiative implemented within the European Union is actively promoted using various social media instruments.

In recent years, the importance of social media in developing environmental education and advocacy has also grown noticeably in Uzbekistan. State agencies regularly publish materials focused on environmental challenges, ongoing structural reforms, greening campaigns, and raising the ecological culture of the population through digital platforms. This ensures the speed, openness, and accessibility of ecological information for citizens. A vivid example of this is the “Yashil Makon” (Green Space) nationwide project. Due to its extensive promotion on social networks using digital PR tools, millions of citizens actively participate in tree-planting campaigns and volunteer initiatives. Photo, video, and infographic materials regarding these environmental actions serve to enhance public ecological responsibility.

Another important digital tool is the “Yashil Makon” electronic platform, launched by the Ministry of Ecology, Environmental Protection, and Climate Change.

This platform publishes open data concerning the geographical location, quantity, and species of trees planted across the country. Citizens have the opportunity to track this information online and review photo reports. This demonstrates that digital technologies and social media enhance public oversight alongside environmental education.

Despite these positive trends, certain challenges and shortcomings persist within the system. For example, official pages of government institutions frequently exhibit irregular content updates, a lack of simple and public-friendly language when presenting environmental topics, delays in responding to public inquiries, and insufficient utilization of multimedia and infographic materials.

The irregular updating of content on social networks adversely affects the efficiency of digital communication of state agencies. In the modern media environment, users expect swift, relevant, and reliable information. If updates on official pages are delayed for extended periods, audience interest wanes, subscriber engagement drops, and the overall information reach diminishes.

Firstly, the irregular publication of content leads to a decline in public trust toward state bodies. If citizens do not receive timely information about environmental issues, ongoing projects, or adopted decisions, doubts regarding the openness and transparency of state authorities inevitably arise.

Secondly, social media algorithms prioritize and recommend pages that maintain consistent activity (such as Explore and Recommendation tabs). When content is uploaded infrequently, the number of page views, reach, and user Engagement Rate (ER) decrease sharply.

Thirdly, in the absence of official information, unverified data and various manipulative rumors spread rapidly in the digital space. These shortcomings also restrict public participation in environmental campaigns and projects. For instance, if announcements regarding tree-planting actions, separate waste collection events, or

environmental contests are delayed, the number of participants drops, lowering the ultimate effectiveness of the initiative.

Failing to present environmental topics in a simple, comprehensible, and engaging format for the population reduces the effectiveness of ecological education and propaganda. If environmental information is delivered using complex scientific terminology, an official bureaucratic style, or dry legislative phrasing that is difficult to understand, the general public cannot fully grasp it. The convoluted presentation of environmental facts results in low levels of public ecological literacy and awareness. Social network users focus more on short, clear, and dynamic visual content, whereas long and formal texts are read less, causing a decline in the reach of environmental news. Furthermore, if the purpose and participation procedures of a project are not explained in plain language, public interest and the sense of involvement diminish, generating an information vacuum in the digital sphere. When official data lacks clarity, people turn to informal sources, which spreads misconceptions regarding environmental issues. Therefore, it is appropriate for state agencies to prepare ecological information in simple and fluent language, utilizing infographics, short video clips, and practical case studies extensively.

Delays in responding to public inquiries also negatively impact the digital media operations of state agencies. If appeals are left unexamined for a long time, the efficiency of public communication drops, undermining the reputation of the official media presence. Delayed responses cause an increase in public dissatisfaction and negative comments (adverse scenarios) on social networks. When citizens see that their problems are not being resolved, they address the public via personal posts, comments, and video appeals, which intensifies uncontrolled negative information flows (crisis PR) outside the official media channel. Moreover, failing to answer inquiries promptly reduces overall engagement on official pages. In a setting where official explanations are late, misinterpretations spread fast, leading to an increased share of unreliable

information in the media environment, distorted public opinion, and a decline in the prestige of state agencies. Hence, state bodies must strictly adhere to responsiveness criteria (KPI indicators) when answering public appeals.

The insufficient use of multimedia and infographic materials in media significantly reduces the impact and appeal of information. If information is presented solely in text format, its viral distribution becomes difficult. When official pages neglect modern visual formats, users turn to informal sources that offer simpler and more attractive content. Foreign experience serves as crucial evidence in this regard: mass media organizations such as the BBC in the UK, Deutsche Welle in Germany, and National Geographic and The New York Times in the US widely utilize infographics, interactive maps, animations, and short videos (Reels/Shorts) to explain complex environmental topics. This enables them to attract a broad audience, simplify information, and enhance its impact. Visual formats (such as infographic posters, short warning videos, and mobile applications) are also extensively applied in South Korean and Japanese media to distribute state information regarding environmental news, natural disasters, or essential public rules.

RECOMMENDATIONS. To enhance the effectiveness of environmental education and advocacy in social media and to eliminate existing deficiencies, the following scientific and practical recommendations are put forward:

Strengthening the Activities of Professional SMM and PR Specialists: To manage social networks professionally in state organizations, specialists with profound knowledge and experience in digital marketing and media communications must be recruited on a competitive basis. A comprehensive team consisting of an SMM manager, PR specialist, designer, video editor, and copywriter (digital communication departments) should be established in every state body. Additionally, it is necessary to implement a system for regular professional development of specialists regarding crisis communication (Crisis PR) and the utilization of artificial intelligence tools.

Expanding Interactive Digital Projects on Environmental Themes: Air quality, water resources, and waste management updates should be delivered to the general public swiftly via interactive digital platforms. Furthermore, young people should be engaged in digital ecological activism through online environmental contests, challenges, and campaigns.

Utilizing Artificial Intelligence and Digital Analytics Tools: Modern social listening software and artificial intelligence algorithms must be deployed to regularly monitor public opinion and social sentiment. This allows for the early identification of problems in the digital space and facilitates rapid decision-making.

Enhancing Strategic Cooperation with Bloggers, Scientists, and Non-Governmental Organizations (NGOs): Conducting joint digital campaigns (such as online marathons and live broadcasts) with environmental bloggers who possess large audiences can drastically expand information reach. Materials prepared with the participation of environmental scientists ensure the scientifically grounded nature and reliability of disseminated information, thereby preventing the spread of fake news.

CONCLUSION. The research results indicate that social media holds a strategic position as an effective communication tool in the activities of environmental protection agencies. It enables state bodies to deliver environmental information to the general public in a rapid and transparent manner, elevate public ecological culture, and mobilize citizens for environmental initiatives within the framework of state program advocacy.

Concurrently, deficiencies such as staff shortages, irregular content updates, and the underutilization of digital analytics tools necessitate strategic reforms. The systematic and analytical use of social media serves as an essential foundation for shaping a positive ecological image of state agencies and achieving sustainable development goals. Therefore, further improving digital communication mechanisms

in the environmental management system remains one of the highest priority tasks of today.

REFERENCES

I. Regulatory and Legal Acts

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-37 dated February 21, 2024, “On the State Program for the Implementation of the 'Uzbekistan — 2030' Strategy in the 'Year of Supporting Youth and Business'”.

2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-90 dated May 2026, “On Measures for Deepening Reforms in the Field of Forestry” // *Regarding the activities of the State Institution “Forestry Digitalization Center”*.

II. Books and Monographs

3. Castells M. The Rise of the Network Society. – Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011. – 656 p.

III. Scientific Articles and Periodicals

4. Green P. R. Digital Communication Models in Environmental Protection // International Journal of Environmental Studies. – 2024. – Vol. 81. – Iss. 3. – Pp. 412–426.

5. Kaplan A. M., Haenlein M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media // Business Horizons. – 2010. – Vol. 53. – Iss. 1. – Pp. 59–68.

IV. Electronic and Internet Resources

6. DataReportal (2025/2026). Digital 2025: Global Overview Report / Regional Insights on Uzbekistan [Electronic resource]. – URL: https://datareportal.com (Date of access: 26.07.2026).

7. Official Reports of the Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan (2025–2026) [Electronic resource]. – URL: https://stat.uz (Date of access: 26.07.2026).

3. ОБРАЗОВАНИЕ БУДУЩЕГО И СИЛА СЛОВА: ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ, ФИЛОЛОГИЯ И КОММУНИКАЦИЯ

CLIL-BASED METHODOLOGY FOR PREPARING NON-PHILOLOGICAL TEACHERS TO DELIVER SUBJECT INSTRUCTION IN ENGLISH

Mirzayeva Khilolakhon Bakhromali kizi,

NUUz

Abstract. *The growing use of English-medium instruction in non-linguistic universities has increased the need for subject teachers who can teach effectively in English. This article examines the preparation of non-philological teachers through the principles of Content and Language Integrated Learning (CLIL). It reviews the theoretical foundations of CLIL and the 4C Framework and considers their relevance for higher education in Uzbekistan. Based on this analysis, a four-stage model is proposed, including diagnostic, linguo-methodological, integrative-practical, and reflective-corrective stages. The study also identifies the key competencies required for effective English-medium teaching. The proposed methodology can support professional development programmes at technical, medical, economic and agrarian universities where EMI is expanding but systematic teacher preparation remains limited. The findings may assist curriculum developers, university language centres and educational policy-makers in improving the preparation of subject teachers.*

Keywords: *Content and Language Integrated Learning, CLIL, non-philological teachers, English-medium instruction, 4C Framework, subject-language integration, teacher training methodology, professional competence, higher education, discipline-specific English.*

Introduction

The internationalisation of higher education and the expansion of English-medium instruction (EMI) have increased the demand for university teachers who can teach specialised subjects in English. In Uzbekistan, EMI is being introduced across technical, medical, agrarian and economic universities, yet many subject teachers have limited preparation for integrating language and content instruction. Similar challenges have been reported in other countries, where effective EMI depends not only on language proficiency but also on appropriate teaching methodology. Content and Language Integrated Learning (CLIL) offers a practical framework by combining subject learning with language development.

This study aims to develop a CLIL-based methodology for preparing non-philological university teachers for English-medium instruction. It reviews the theoretical foundations of CLIL and the 4C Framework, identifies the competencies required for EMI teaching, and proposes a four-stage model for teacher preparation. The study responds to the growing need for systematic EMI teacher training in Uzbekistan and other Central Asian higher education contexts.

Literature review

CLIL emerged in Europe in the 1990s as an approach that combines subject learning with an additional language. Rather than teaching language separately, it uses language as a tool for learning academic content. Its theoretical foundation is the 4C Framework, which integrates Content, Communication, Cognition and Culture. Research shows that effective CLIL improves both subject learning and language development, provided teachers have sufficient language proficiency, methodological competence and the ability to integrate content with language instruction. Research from Central Asia reports similar challenges. Although EMI is expanding rapidly in Uzbekistan, many university teachers still lack systematic methodological training for teaching through English. These findings highlight the need for a structured,

competence-based model for preparing non-philological teachers to implement CLIL in higher education.

Methodology for preparing non-philological teachers through CLIL

CLIL is particularly relevant in non-philological higher education, where subject teachers have strong disciplinary knowledge but often lack the skills to teach through English. Unlike traditional language training, CLIL helps teachers integrate language support into their subject teaching. Effective implementation requires three key competencies: sufficient academic English, the ability to combine content and language objectives, and the skills to guide students in using academic language. Based on these principles, this study proposes a four-stage methodology that combines language development, methodological training and supervised classroom practice for non-philological teachers.

The proposed methodology consists of four interconnected stages. The first stage assesses teachers' English proficiency and readiness for CLIL through language tests and discipline-specific teaching tasks. The results form the basis of an individual development plan. The second stage focuses on academic English and CLIL methodology. Using their own teaching materials, participants redesign lessons by incorporating language support, scaffolding techniques and appropriate assessment methods. During the third stage, teachers implement CLIL lessons in their regular classes while receiving classroom observation and feedback. The final stage focuses on reflection and improvement. Teachers review their classroom practice, revise teaching materials and share experiences with colleagues. Repeated throughout the academic year, this cycle promotes continuous professional development. The programme can be delivered through collaboration between university language centres and subject departments.

The proposed methodology addresses a common limitation of CLIL training, which often emphasises language development more than subject-specific teaching. By using teachers' own course materials, the model links language development directly to classroom practice. It is also flexible enough to be adapted to different disciplines, as training is based on each teacher's subject rather than a standard curriculum.

Successful implementation requires trained CLIL specialists and institutional support for classroom observation and reflective practice. Where such expertise is unavailable, university language centres or external specialists can provide initial support. The methodology is expected to strengthen teachers' academic English, lesson planning and classroom practice while offering universities a sustainable model for preparing subject teachers for English-medium instruction.

Conclusion

This study proposes a CLIL-based methodology for preparing non-philological university teachers to teach their subjects in English. Based on the 4C Framework, the model includes four stages: diagnostic, linguo-methodological, integrative-practical and reflective-corrective. Unlike traditional language-focused training, it combines language development with subject-specific teaching practice. The proposed methodology offers a practical approach for universities in Uzbekistan, where the expansion of English-medium instruction has created a growing need for systematic teacher preparation. It can be adapted to different disciplines and integrated into existing professional development programmes. Further research should evaluate the effectiveness of the model in different university settings and examine its impact on classroom practice and teacher development.

References

1. Coyle D., Hood P., Marsh D. *CLIL: Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 184 p.

2. Marsh D. CLIL/EMILE – The European Dimension: Actions, Trends and Foresight Potential. – Brussels: European Commission, 2002. – 198 p.

3. Dalton-Puffer C., Nikula T., Smit U. (eds.) Language Use and Language Learning in CLIL Classrooms. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010. – 302 p.

4. Pérez-Cañado M. L. Innovations and challenges in CLIL teacher training // Theory Into Practice. – 2018. – Vol. 57, № 3. – P. 212–221.

5. Meyer O. Towards quality CLIL: successful planning and teaching strategies // Pulso: Revista de Educación. – 2010. – № 33. – P. 11–29.

6. Coyle D., Meyer O. Beyond CLIL: Pluriliteracies Teaching for Deeper Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 230 p.

7. Graham K. M., Choi Y., Davoodi A., Razmeh S., Dixon L. Q. Language and content outcomes of CLIL and EMI: A systematic review // Latin American Journal of Content and Language Integrated Learning. – 2018. – Vol. 11, № 1. – P. 19–37.

8. Wang M., Muñoz K. E., Yang W. H. What happens to CLIL teachers in classrooms after professional development? A transformation of conceptualising CLIL approach and language instructional strategies // English Teaching & Learning. – 2024. – Advance online publication.

9. Rahmanova G., Yangın Ekşi G. English-medium instruction in higher education in Uzbekistan: Views on effectiveness, career prospects and challenges // World Journal of English Language. – 2023. – Vol. 13, № 5. – P. 458–470.

10. Kassymova G. K., Safitri D., Abduldayev Y., Duisenbayeva S. S., Dosmagambetova J., Saputra D. A., Mbala O., Fortuna A. Scoping review of English Medium Instruction (EMI) and Content and Language Integrated Learning (CLIL) in Central Asia: Empirical insights and regional policy implications // SN Social Sciences. – 2026.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ОТКАЗОВ ОТ НОВОРОЖДЕННЫХ ДЕТЕЙ: РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РЦСАД

Хрульнова Гелена Вячеславовна

Республиканский центр социальной адаптации детей

e-mail: HelenaH111@bk.ru

Annotatsiya. *Maqolada RBIMM tomonidan olib borilgan yangi tug‘ilgan chaqaloqlarning ota-onalari tomonidan tashlab ketilishiga ta’sir qilgan psixologik va ijtimoiy sabablarni o‘rganish bo‘yicha tadqiqot natijalari keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *erta yetimlik, profilaktika, yangi tug‘ilgan chaqaloqdan voz kechish, boladan voz kechish sabablari.*

Аннотация. *В статье приводятся результаты исследований РЦСАД о изучении психологических и социальных причин, повлиявших на оставление родителями новорожденных детей.*

Ключевые слова*: раннее сиротство, профилактика, отказ от новорожденных, причины отказа от ребенка.*

Abstract. *This article presents the findings of the research conducted by the RCSAD on the psychological and social factors that influence parents' decisions to abandon their newborn children.*

Keywords: *early orphanhood, prevention, newborn abandonment, reasons for child abandonment.*

С 2019г. в Республике Узбекистан кардинально пересматривается система социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей

[1]. Последующие Постановления и Указы Президента Республики Узбекистан свидетельствуют об особом внимании первого лица государства к данной категории детей.

Отрадно отметить, что многолетние наработки отдела по изучению проблем детей, оставшихся без попечения родителей РЦСАД, находят свое место в обновленной системе социальной защиты детей и профилактике социального сиротства.

В этой статье мы хотели рассказать об опыте нашего отдела по вопросам профилактике раннего социального сиротства, изучать который мы начали в 2009 году. С того года нами были проведены ряд исследований, на основе которых были выработаны рекомендации для правительства, специалистов, разработаны и опубликованы методические материалы [7,8].

В рамках исследования мы пытались разобраться в психологических и социальных особенностях женщин, отказывающихся от своих детей. На сегодняшний день статистика причин отказа от новорожденных детей не ведется. Юридически процедура отказа заключается лишь в заполнении и подписании женщиной в родильном доме одного заявления, в котором она пишет отказ от ребёнка и даёт согласие на усыновление.

Изучение заявлений об отказе от детей позволило выделить основные причины оставления новорожденных детей, а также, в каком возрасте чаще всего женщины отказываются от детей (см. таблицу 1 и рис.2).

Таблица 1- Результаты изучения психологических и социальных причин, повлиявших на оставление родителями новорожденных детей [8]

Причины оставления женщинами своих детей	Количество	%
Несовершеннолетняя мать	11	14,8
Ребёнок родился с инвалидностью, в семье есть другие дети	6	8

Ребёнок (первенец) родился с инвалидностью, родители отказались	11	14,8
Ребёнок родился с инвалидностью, одинокая мать	9	12
Приехала из другого региона, не состоит в браке	4	5,4
Не состоит в браке, нет поддержки со стороны отца	20	27
Внебрачный ребёнок, есть другие дети	1	1,3
Тяжелое семейное положение	10	13,5
Родители имеют ВИЧ/СПИД	2	2,7
Итого	74	100

Из полученных результатов нашей выборки исследования можно выделить «группы риска» женщин, которые могут отказаться от новорожденных детей:

1. ***Рождение ребёнка у несовершеннолетней матери в условиях непонимания и неприятия этого факта со стороны ее родителей.***

Среди отказавшихся несовершеннолетних матерей в выборке нашего исследования 8 из 11 не хотели расставаться со своими детьми, их вынудили родители, дабы скрыть факт рождения ребёнка от общества. Например, в одном случае несостоявшаяся свекровь, убеждает мать, что когда ей исполнится 18 лет они с ее сыном поженятся и заберут ребёнка, таким образом, свекровь пытается уберечь сына от уголовной ответственности за связь с несовершеннолетней.

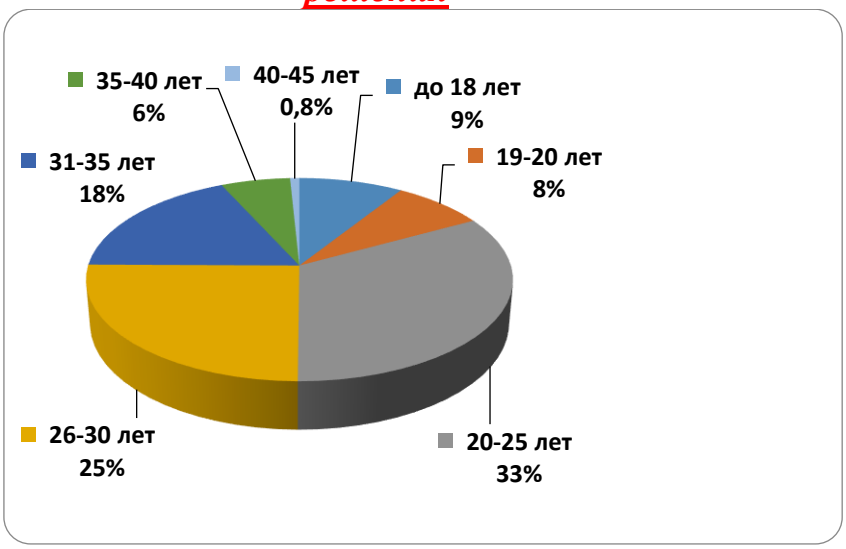

Рис.2 Возраст, в котором женщины отказались от ребёнка [8]

2. ***Рождение ребёнка у молодой матери*** **в возрасте от 19 до 25 лет** - 41% (На рисунке 2 показаны критерии возраста женщин-отказниц 19-20 лет и 20-25 лет, в описании мы объединили эти две возрастные группы). Чаще всего это могут быть студентки, безработные, не имеющие постоянного жилья и дохода, поддержки отца ребёнка, родственников, приехали из другого района на заработки или забеременев без брака приехали для того, чтобы родить в чужом городе и оставить ребёнка и т.д.

Именно по этим причинам женщины чаще всего оставляют детей, но что ими движет? Не все же женщины, попавшие в аналогичную ситуацию, отказываются от своих детей.

Как показывает опыт многих стран, в случаях оказания помощи данной группе женщин в решении жилищно-бытовых проблем (выделении общежития, получении документов), проведения с ними психологической беседы и дальнейшего сопровождения некоторые женщины меняют свое решение.

Подобные результаты свидетельствуют о том, что если оказать соответствующую поддержку матери она не бросит ребёнка. Такие матери до

последнего сомневаются в своем решении иначе они бы давно прервали беременность. Именно их мы должны выявить и помочь не совершить самую главную ошибку в их жизни.

Но есть и женщины, для которых радость материнства это обуза. Они надеются, что пока молодые, у них будет еще возможность завести полноценную семью.

Бывают случаи, когда женщины, оставляют детей из-за недоброжелательных отношений с отцом ребёнка (изнасилование, насилие, предательство), как известно из международного опыта, их также можно переубедить, сделав акцент на том, что это ее ребёнок, и он ни в чем не виноват и обязательно предложить социальную и психологическую поддержку. Встречаются случаи, когда отец даже не знает о существовании ребёнка, так как женат либо живет в другом городе, родители также могут не знать о рождении внуков. В этих случаях, как показывает международный и отечественный опыт необходимо провести социально-психологическую работу с отцом, его родственниками, родителями женщинами, ее родственниками, возможно, они захотят воспитывать этого ребёнка.

3. Личностные особенности женщин.

Научные исследования психологического состояния женщин, отказывающихся от своих детей, начали проводить в 30-х годах прошлого века [3,4,9]. Результаты исследований выявили у них эмоциональную и психологическую незрелость, неустойчивость, эгоцентризм. Большую роль здесь играет семейный фактор, а именно как складывались отношения женщины с собственной матерью: была ли она желанным ребёнком. В случаях физического и эмоционального насилия над девочкой со стороны ее матери, у этой девочки может сформироваться искаженный образец материнского поведения, в

результате чего нормой будут открытые формы агрессии и нежелание быть матерью.

Наиболее частыми личностными аномалиями, которые искажают материнское поведение, являются такие личностные типы [2,9]:

- Хронически агрессивный и враждебный тип;
- Эмоционально холодный тип;
- Пассивно-зависимый тип;
- Депрессивный тип.
- «Психоз истощения», т.е. стресс на фоне гормонального дисбаланса (70 %).

Также к типам, материнское поведение которых является искаженным, можно отнести женщин с диагнозом "наркомания" или "алкоголизм".

Отдельное внимание необходимо уделить проблеме послеродовой депрессии у женщин, на фоне которой и принимается судьбоносное решение. В нашей практике были случаи, когда женщины возвращались за ребёнком, аргументируя свой отказ тем, что они «не понимали», что делали и говорили, если бы меня поддержали в тот момент я бы не отказалась, а мне наоборот сказали «пиши отказную».

Данный факт свидетельствует о необходимости изменения системы работы с данным контингентом, организации социальной и психологической поддержки женщин в родильных домах.

4. Рождение ребёнка, имеющего аномалии в развитии, либо нарушения здоровья

Нами были выделены случаи, когда от детей с инвалидностью отказываются семейные пары. Причинами указываются: в семье уже есть другие дети, они не смогут ухаживать за больным ребёнком: не смогут и не хватает средств, или же родители отказались от первенца с инвалидностью, в надежде, что в другой раз родится здоровый ребёнок. Выявлены также случаи, когда мать

родила ребёнка с инвалидностью вне брака и не может по причине тяжелой жизненной ситуации воспитывать его одна.

Но есть и случаи, когда родители не отказываются от детей, а просят устроить ребёнка на время, так как они не могут ухаживать за больным ребёнком. В мировой практике при поликлиниках, специальных центрах проводятся обучение родителей, как ухаживать за особым ребёнком, как с ним заниматься, термин «необучаемые дети» отменен и при соответствующем подходе можно развить у самого «тяжелого» ребёнка необходимые для социальной адаптации навыки. Также существуют специализированные приемные семьи, которые владеют навыками ухода за больными детьми и в них родители могут устроить, когда сами нуждаются в отдыхе, либо лечении.

Ранее в Домах ребёнка (В Узбекистане осталось всего 2 дома ребенка) воспитывались дети, которые имеют незначительные физические аномалии (расщелины верхнего неба и губы, небольшие аномалии конечностей). Эти недостатки исправляются путем хирургического вмешательства. Имеются случаи, когда после проведения операции сотрудники Домов ребёнка разыскивали родственников этих детей и возвращали ребёнка в родную семью.

Необходимо оказывать семье моральную помощь, чтобы предупредить пребывание младенца в Доме ребёнка, т.к. постнатальный период является важнейшим в психическом развитии ребёнка, в том числе и привязанности. Многие родители думают, что такой дефект приведет к недостаткам в интеллектуальном развитии и что для проведения пластической операции необходимы большие материальные затраты, но это не так. Дети, у которых была подобная аномалия, успешно учатся в школах, поступают в институты, а в нашей стране данные операции делаются бесплатно!

Отрадно отметить, что сегодня в Узбекистане развиваются услуги по профилактики раннего сиротства, развиваются семейные формы устройства

детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Надеемся, что каждый ребенок сможет жить в своей кровной семье, а если такой возможности нет, то в приёмной семье.

Использованная литература

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по усилению социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» №ПП-4185 от 11 февраля 2019 г.

2. Братусь И. Юное материнство как социально-педагогическая проблема // Проблемы педагогических технологий: Сборник научных трудов. Волынский государственный Университет. Выпуск 2: Волынский Академический дом, 2002. - С.5-15.

3. Брутман В.И. и др. Раннее социальное сиротство (медико-социально-психологические проблемы). – М.: Изд.экс. комплекса социальной помощи детям и подросткам Мос.деп. образования, 1994.-182 с.

4. Марова М.А. Профилактика отказов от новорожденных детей: организация, методология, практика. Новосибирск, «Сити-Пресс», 2012 г.-128с.

5. Мисихина С.Г. и др. Исследование причин отказов от ребёнка при рождении и путей их профилактики.- М.: Фонд «Институт экономики города», 2008.- С.166-177.

6. Трушкина С.В. Проблема отказов от новорожденных детей // Проблема сиротства: механизмы профилактики, инновационные услуги, новые подходы к управлению. Опыт Хабаровска.- С. 50-65.

7. Хрульнова Г.В. и др. Психосоциальная профилактика отказов от новорожденных детей, - Т., 2009.-57с.

8. Хрульнова Г.В. и др. Профилактика раннего социального сиротства в Узбекистане. -Ташкент, Delta- Print, 2017.- 111с.

9. Kumar R., Robson K.M. A prospective study of emotional disorders in childbearing women. British journal of Psychiatry, 797-805, 1984.

HARBIY XIZMATCHILAR KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING O‘RNI

G‘oziyev Xusan G‘aybullayevich

Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog‘iston filiali

xusangoziyev89@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada harbiy xizmat, harbiy xizmatchilarda kasbiy kompetentlik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar, harbiy xizmatchilarda kompetentsiya va uni rivojlantirishni tadqiq qilish haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *harbiy xizmatchilarda kasbiy kompetentlik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar, harbiy xizmatchilar shaxsiga xos bo‘lgan aloxida xususiyatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, samarali moslashuv, burchga sodiqlik, kasbiy ong.*

Annotation*This article discusses the socio-psychological features of military service, the study of competence and its development in military personnel, and the completion of initial military-patriotic education in young people.*

Key words: *competence in military personnel, research methods of its development, military patriotism in young people, military service, effective adaptation, loyalty to duty, professional consciousness.*

Zamonaviy globallashuv va raqobat sharoitida harbiy xizmatchilarning kasbiy kompetentligi ularning muvaffaqiyat omili sifatida namoyon bo‘lmoqda. Kompetensiyaviy yondashuv ta’lim tizimida ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u shaxsning bilim, ko‘nikma va qadriyatlarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishni nazarda tutadi.

Mazkur yondashuv xalqaro miqyosda ham qo‘llab-

quvvatlanib, UNESCO tomonidan ta’lim sifatini oshirishning asosiy mezonlaridan biri sifatida e’tirof etilgan.

Psixologik-pedagogik kompetentlik nazariy asoslari Lev Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish konsepsiyasi hamda Konstantin Ushinskiyning shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Harbiy xizmatchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirishda psixologik-pedagogik kompetentlikni shakllantirish quyidagi metodlardan foydalaniladi:

Nazariy tahlil – psixologik va pedagogik adabiyotlarni o‘rganish;

Tizimli yondashuv – kasbiy va psixologik-pedagogik kompetentlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash;

So‘rovnoma va kuzatuv – muddatli harbiy xizmatchilar orasida psixologik-pedagogik ko‘nikmalarni baholash;

Statistik tahlil – olingan natijalarni umumlashtirishdan iborat.

Harbiy xizmatchilarda kompetensiyani tadqiq etishda rivojlanish samaradorligini o‘lchash, bir nechta omillarni hisobga olishni talab qiladi. Kompetensiya rivojlanishi - bu harbiy xizmatchilarning malakalari, bilimlari va ko‘nikmalarining oshishini o‘z ichiga oladi. Samaradorlikni o‘lchash uchun quyidagi yondoshuvlar ishlatilishi mumkin:

Ko‘nikma va bilimlarning oshishi: harbiy xizmatchilar o‘z vazifalarini bajarishda qancha yaxshi bilim va ko‘nikmalarga ega ekanligini baholash. Bu, masalan, treninglar, simulyatsiyalar yoki amaliy topshiriqlar orqali amalga oshiriladi.

O‘qish va trening samaradorligi: harbiy xizmatchilarning trening va ta’lim jarayonlaridan keyingi natijalarini baholash. Treninglardan olingan natijalar, masalan, sinovlar va testlar orqali o‘lchab borilishi mumkin.

Liderlik va boshqaruv ko‘nikmalari: komandirlar va boshliqlarning liderlik va boshqaruv ko‘nikmalarini baholashda samaradorlikni o‘lchashda harbiy xizmatchilarni boshqarish qobiliyatlari ham katta rol o‘ynaydi.

Samarali qaror qabul qilish: Harbiy xizmatchilarning qaror qabul qilish va vaziyatlarni tahlil qilishdagi samaradorligini baholash. Bu, shuningdek, stress va qarshiliklarga bardoshlikni ham o'z ichiga oladi.

Jamoaviy ish ko‘nikmalari: harbiy xizmatchilarning jamoa bilan ishlashdagi samaradorligini o‘lchash. Harbiy operatsiyalar va mashg‘ulotlar jamoaviy ishni talab qiladi, shuning uchun harbiy xizmatchilarning jamoa ichida samarali ishlashini baholash juda muhim.

Natijalar va vazifalarni bajarish: o‘quv mashg‘ulotlarning muvaffaqiyatli yakunlanishi, vazifalar va missiyalarni bajarish darajasi ham samaradorlikni o‘lchashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Bu mezonlar yordamida harbiy xizmatchilarda kompetensiyaning rivojlanish samaradorligini o‘lchash mumkin. O‘lchash jarayonida aniq, o‘lchab bo‘ladigan ko‘rsatgichlar va parametrlarni belgilash, natijalarni tahlil qilish va rivojlanishning keyingi bosqichlarini aniqlash muhimdir.

4. Yangiliklar va innovatsiyalarni joriy etish: Harbiy tizimda yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni tatbiq etish, shuningdek, ilg‘or tajriba va metodlarni joriy etish orqali kasbiy kompetentlikni oshirishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshiriladi.

Harbiy xizmatchilarda kompetensiyani tadqiq etishda yangiliklar va innovatsiyalarni joriy etish juda muhim. Bu jarayon, xususan, harbiy tashkilotlar va ularning faoliyatini zamonaviy texnologiyalar va usullar bilan yangilashni o‘z ichiga oladi. Harbiy xizmatchilarni tayyorlash va rivojlantirishdagi yangiliklar quyidagi sohalarda amalga oshirilishi mumkin:

Texnologik yangiliklar: harbiy xizmatchilarga zamonaviy texnologiyalarni o‘rgatish, masalan, sun'iy intellekt, dronlar, kiberxavfsizlik va robototexnikani o‘z ichiga olgan treninglar. Bu texnologiyalar jangovar holatlarda tezkor va samarali qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Simulyatsiya va virtual realiti (VR): harbiy xizmatchilarga jangovar vaziyatlarni simulyatsiya qilish uchun virtual realiti va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish. Bu usul real sharoitlarni takrorlashda yordam beradi va xavfsiz muhitda tajriba orttirishga imkon yaratadi.

Ta'lim va trening metodologiyalari: yangi pedagogik usullarni va trening tizimlarini joriy etish, masalan, individual yondoshuv, onlayn o‘qish platformalari va interaktiv darslar. Bu harbiy xizmatchilarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga va o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi.

Kognitiv va psixologik tayyorgarlik: Kognitiv psixologiya va emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan treninglar. Bu, xususan, stressga qarshi kurash, jamoada ishlash va murakkab vaziyatlarda qarorlar qabul qilish uchun juda muhimdir.

Xalqaro tajriba va hamkorlik: xalqaro harbiy treninglarda qatnashish va boshqa davlatlarning harbiy tashkilotlari bilan tajriba almashish. Bu nafaqat texnologik, balki taktik va strategik yondoshuvlar nuqtai nazaridan ham yangiliklarni joriy etishga yordam beradi.

Barqaror rivojlanish va ekologik innovatsiyalar: Harbiy operatsiyalarda barqaror rivojlanish tamoyillarini, energiya samaradorligini va ekologik jihatlarni hisobga olish. Bunga qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash kiradi.

Ushbu yo‘nalishlarni amalga oshirish, harbiy xizmatchilarni yanada samarali va zamonaviy tarzda tayyorlashga, ularning kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi

5. Motivatsiya va psixologik tayyorgarlik: harbiy xizmatchilarning motivatsiyasini oshirish, psixologik jihatdan tayyorlash va stressni boshqarish bo‘yicha

tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega, chunki bu elementlar harbiy xizmatchilarning xizmat samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Motivatsiya — bu harbiy xizmatchining faoliyatiga bo‘lgan ichki va tashqi turtkilar yig‘indisidir. Harbiy xizmatchida ichki motivatsiyaning kuchli bo‘lishi, masalan, vatanparvarlik, o‘z burchini his qilish, shaxsiy yutuqlarga erishish istagi, uning xizmatga bo‘lgan sadoqatini oshiradi. Tashqi motivatsiya esa mukofotlar, rag‘batlantirish, xizmat pillapoyalarida ko‘tarilish orqali yuzaga keladi.

Harbiy xizmatda psixologik tayyorgarlikning ahamiyati, bunda psixologik tayyorgarlik — bu harbiy xizmatchining ruhiy bosim ostida samarali qarorlar qabul qilish, emotsiyalarni boshqarish, og‘ir holatlarga bardosh bera olish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Bu tayyorgarlik harbiy xizmatchining har qanday holatda o‘zini tutishi va jamoa bilan muloqotda bo‘lish qobiliyatiga bevosita ta’sir qiladi.

Kompetensiya, motivatsiya va psixologik tayyorgarlik o‘rtasidagi bog‘liqlik bu yuqori darajadagi motivatsiyaga ega va psixologik jihatdan tayyorlangan xizmatchilar tez va aniq qaror qabul qilishadi, jamoaviy ishda faol bo‘lishadi, rahbarlik kompetensiyalarini ko‘rsatishadi, yangiliklarga ochiq bo‘lishadi va o‘rganishga tayyor bo‘lishadi.

Harbiy xizmatchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda motivatsiya va psixologik tayyorgarlik ajralmas omil hisoblanadi. Bu ikki jihatning uyg‘unligi xizmatchining xizmat samaradorligi va professional o‘sishini ta’minlaydi. Shu bois, harbiy kadrlarga doimiy psixologik treninglar, motivatsion dasturlar va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari yaratish zarur.

Bularning barchasi harbiy tizimning rivojlanishi va zamonaviy ehtiyojlarga javob beradigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan tadqiqotlar asosida amalga oshiriladi.

Bugungi kunda harbiy xizmatchilarning professional faoliyati nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki intellektual, axloqiy va ijtimoiy kompetensiyalarning rivojlangan

bo‘lishini ham talab etmoqda. Kompetensiya – bu harbiy xizmatchining aniq bir vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va xulq-atvorlar majmuidir.

Harbiy xizmatchilar quyidagi uslublar orqali o‘z kompetensiyalarini namoyon etishi mumkin:

1. Amaliy faoliyat orqali namoyon etishi harbiy xizmatchilar uchun eng muhim kompetensiyalar xizmat davomida, ya’ni real sharoitlarda amalga oshiriladigan vazifalar orqali yuzaga chiqadi.

Bunga quyidagilar kiradi: topshiriqlarni aniqlik bilan bajarish, murakkab holatlarda tezkor va samarali qarorlar qabul qilishi, harbiy texnikani to‘g‘ri boshqarish va undan foydalanish.

2. Kommunikativ uslublar orqali muloqot harbiy jamoada muhim o‘ringa ega. Harbiy xizmatchi o‘z fikrini aniq ifoda etish, buyruqlarni tushunish va yetkazishda kommunikatsion kompetensiyalarni namoyon qiladi. Samarali muloqot harbiy xizmatda muvofiqlik va tezkorlikni ta’minlaydi.

3. Etik qadriyatlar va xulq-atvor orqali, harbiy xizmatchi o‘zining kasbiga sadoqatli bo‘lishi, intizomga rioya qilishi va vatanparvarlik tuyg‘usini amalda namoyon etishi lozim. Bunday fazilatlar orqali u nafaqat shaxsiy kompetensiyasini, balki boshqalarga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

4. O‘zini rivojlantirish faoliyati orqali, zamonaviy harbiy xizmatchi doimiy o‘z ustida ishlashi, yangi bilim va texnologiyalarni egallashi, xizmatda innovatsion yondashuvlardan foydalanishi kerak. Bu uning shaxsiy o‘sishi va kasbiy salohiyatining oshishiga xizmat qiladi.

5. Jamoada ishlash va yetakchilik ko‘nikmalari orqali, jamoaviy ish – bu harbiy xizmatning ajralmas qismidir. Harbiy xizmatchi jamoa bilan ishlashda faol bo‘lishi, boshqalarga yordam ko‘rsatishi, mas’uliyatli bo‘lishga tayyor bo‘lishi kerak.

Yetakchilik kompetensiyalari esa bo‘ysunuvchilarga to‘g‘ri yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish imkonini beradi.

Harbiy xizmatchining kasbiy kompetensiyasini tadqiq etish funksiyalari va tamoyillari

1. Kasbiy kompetensiyani tadqiq etish funksiyalari

A) Diagnostika funksiyasi, bunda harbiy xizmatchining mavjud bilim va ko‘nikmalarini aniqlanadi hamda harbiy xizmatdagi ko‘nikmalar va bilimlar, xususan harbiy topshiriqlarni bajarishdagi aniqlik, amaliy malaka, etika va sohadagi rivojlanishi e’tiborga olinadi.

B) Tahlil (analitik) funksiyasi, bunda harbiy xizmatchining kasbiy tayyorgarlik darajasini tahlil qilish va uning xizmatdagi samaradorligini o‘rganiladi, shuningdek xizmatdagi faoliyat va harbiy kompetensiyalarni tahlil qilish orqali kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash imkoni yaratiladi.

D) Baholash funksiyasi, bunda kompetensiyaning darajasini o‘lchanadi va baholanadi, komandirlar tomonidan qo‘l ostidagi bo‘ysinuvchilarininig ish (xizmat)faoliyatini, bilim va ko‘nikmalarini mezonlar asosida baholanadi.

E) Prognostik (bashorat) funksiyasi, komandirlar tomonidan qo‘l ostidagi bo‘ysinuvchilarininig kelajakdagi kasbiy rivojlanishni prognoz qilish orqali karyera (kasbiy o‘sish) yo‘nalishlari, kompetensiya va shaxsiy fazilatlarni tahlil qilish.

F) Rivojlantiruvchi funksiyasi, bunda kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqish orqali tavsiyalar beriladi. O‘quv dasturlari va treninglar asosida harbiy xizmatchilarning kasbiy malakasini oshirish.

G) Monitoring funksiyasi, bunda harbiy xizmatchilarning xizmat faoliyatida kompetensiyaning o‘zgarishini kuzatib borish va baholash. Harbiy xizmatchining xizmatdagi o‘sishini va rivojlanishini nazorat qilishga erishiladi.

2. Kasbiy Kompetensiyani tadqiq etish tamoyillari

A) Ob’ektivlik tamoyili, bunda harbiy xizmatchining kompetensiyasini o‘lchashda ob'ektiv mezonlar va tahlil usullaridan foydalanish zarur.

Tavsiya: Tahlil va baholash jarayonlari o‘zgarmas, aniq va adolatli mezonlar asosida amalga oshirilishi kerak.

B) Tizimlilik tamoyili, bunda kompetensiyani baholash jarayoni butun xizmat faoliyati va shaxsiy xususiyatlarni tizimli ravishda qamrab olishi kerak.

Tavsiya: harbiy xizmatchining kompetensiyasi bir qator sohalarda baholashida uning ijtimoiy, kasbiy, axloqiy fazilatlarni o‘z ichiga olishi lozim.

D) Har tomonlama yondashuv tamoyili, harbiy xizmatchilarda kasbiy kompetensiyani tadqiq etishda barcha sohalar, shu jumladan amaliy, axloqiy, kommunikatsion va liderlik ko‘nikmalari hisobga olinishi kerak.

Tavsiya: harbiy xizmatchining xizmat faoliyati har-bir jihatiga e'tibor berish va har tomonlama tahlil qilish lozim.

E) Dinamizm tamoyili, bunda harbiy xizmatchilarning kompetensiyasini o‘lchashda uning o‘zgarishini va rivojlanishini hisobga olish kerak bo‘ladi.

Tavsiya: Xizmatdagi faoliyat va natijalarni vaqt o‘tishi bilan kuzatish va ularni rivojlantirish uchun strategiyalarni ishlab chiqish lozim.

F) Qonuniylik tamoyili, bunda harbiy xizmatchilarda kompetensiyani tadqiq etishda barcha protseduralar va baholash usullari qonun va amaldagi qoidalar asosida amalga oshirilishi zarur.

Tavsiya: Harbiy xizmatchilarning baholash jarayonida qonunlarga rioya qilish, shuningdek, komandirlar tomonidan bo‘ysinuvchi harbiy xizmatchilarni O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Harbiy Nizomlari asosida adolatli va qonuniy yo‘llar bilan baholash lozim.

G) Ishtirokchilik tamoyili, bunda harbiy xizmatchilarda kompetensiyani tadqiq etish jarayonida harbiy xizmatchining o‘z fikrini bildirish va o‘zini-o‘zi baholash imkoniyatini taqdim etish kerak.

Ushbu funksiyalar va tamoyillar harbiy xizmatchilarni rivojlantirish, ularning xizmatdagi samaradorligini oshirish hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarini yuqori malakali kadrlarga ega bo‘lishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda harbiy xizmatchilarning professional faoliyati nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki intellektual, axloqiy va ijtimoiy kompetensiyalarning rivojlangan bo‘lishini ham talab etmoqda. Kompetensiya – bu harbiy xizmatchining aniq bir vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va xulq-atvorlar majmuidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi konsitutsiyasi Toshkent-2023.

2. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Harbiy nizomlari Toshkent-2025.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va qarorlari.

4. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi Toshkent-2023

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2006. – 73-b. 6. Entonix Giddens. Sotsiologiya. – Toshkent. 2002, 110-bet.

6. Urbanovich A.A. Psixologiya upravleniya. Ucheb. posobiye. – M., Xarvest. 2007. – 604- bet.

7. Harbiy psixologiya va pedagogika I.Saidov Farg‘ona-2021

8. Psixologiya E.G‘oziyev Toshkent-2011

9. Boyev X.Y “ Harbiy xizmatchilar shaxsida stressni namoyon bo‘‘lishining ijtimoiypsixologik xususiyatlari” Toshkent 2022.

10. Mavlonov F.F. Harbiy xizmatchilarning vatanparvarlik kompetensiyalarini shakllantirishda kasbiy madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosatining

bugungi holati va o‘ziga xos xususiyatlari. // Ta’lim va innovasion tadqiqotlar – Toshkent, 2022. № 11. –B. 167-171.

11. Ball G.A. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. Вопросы психологии. М.: 1989. с. 92-100.

7. Muitsinov S.S.. Молодые воины: воспитание и адаптация в коллективе. - М.: Институт военной истории МО СССР, 1989. - 86 с.

OLIY TA’LIMDA IJTIMOIY-EMOTSIONAL O‘QITISH (SEL) VA MENTORLIK MODULLARI ORQALI QIZLARNING LIDERLIK KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Otavaliyeva Odina Hamidullo qizi,
Davlatjonova Mohidil Ulug’bek qizi
O‘zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti
*e-mail:*otavaliyevaodinahamidulloqizi@gmail.com
mohidildavlatjonova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba-qizlarning liderlik kompetentsiyalarini ijtimoiy-emotsional o‘qitish (SEL) va mentorlik modullarini integratsiyalash orqali rivojlantirish masalasi nazariy-tahliliy yondashuv asosida o‘rganildi. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va genderga sezgir ta’lim konsepsiyalariga tayangan holda ishlab chiqildi, unda SEL va mentorlik o‘zaro to‘ldiruvchi pedagogik mexanizmlar sifatida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari SEL orqali shakllanadigan ijtimoiy-emotsional kompetentsiyalar (o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, ijtimoiy anglash, munosabatlarni boshqarish, mas’uliyatli qaror qabul qilish) talaba-qizlarning liderlik faoliyati uchun psixologik poydevor yaratishini, mentorlik esa ushbu resurslarni amaliy va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida xizmat qilishini ko‘rsatdi. Xulosa qilib aytganda, SEL va mentorlikning birgalikda qo‘llanilishi genderga sezgir pedagogik muhitni shakllantirish va talaba-qizlarda barqaror liderlik identifikatsiyasini rivojlantirish uchun samarali yo‘l hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *SEL, lider, mentor, kompetentsiya, ijtimoiy-emotsional o‘qitish, gender, oliy ta’lim.*

Аннотация. *В данной статье теоретически-аналитическим методом изучен вопрос развития лидерских компетенций у студенток высших учебных заведений посредством интеграции модулей социально-эмоционального обучения (SEL) и наставничества (менторинга). Методология исследования разработана на основе компетентностного, личностно-ориентированного и гендерно-чувствительного образовательных концепций, в рамках которых SEL и менторинг были проанализированы как взаимодополняющие педагогические механизмы. Результаты исследования показали, что социально-эмоциональные компетенции, формируемые посредством SEL (самосознание, самоуправление, социальная осознанность, управление взаимоотношениями, ответственное принятие решений), создают психологическую основу для лидерской деятельности студенток, тогда как менторинг выступает механизмом, направляющим данные ресурсы в практическую и социальную деятельность. Таким образом, совместное применение SEL и менторинга представляет собой эффективный путь для формирования гендерно-чувствительной педагогической среды и развития устойчивой лидерской идентичности у студенток.*

Ключевые слова: *SEL, лидер, ментор, компетенция, социально-эмоциональное обучение, гендер, высшее образование.*

Abstract. *This article examines, through a theoretical-analytical approach, the development of leadership competencies among female students in higher education institutions by integrating Social-Emotional Learning (SEL) and mentoring modules. The research methodology was developed based on competency-based, learner-centered, and gender-sensitive educational concepts, within which SEL and mentoring were analyzed as mutually complementary pedagogical mechanisms. The findings*

showed that the socio-emotional competencies formed through SEL, self-awareness, self-management, social awareness, relationship skills, and responsible decision-making create a psychological foundation for female students' leadership activity, while mentoring serves as a mechanism that channels these resources into practical and social engagement. In conclusion, the combined application of SEL and mentoring represents an effective pathway for shaping a gender-sensitive pedagogical environment and developing a stable leadership identity among female students.

Keywords: *SEL, leader, mentor, competency, social-emotional learning, gender, higher education.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da ta’lim sifatini oshirish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish va talabalar faolligini kuchaytirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, ta’lim muassasasi talabasining jamiyatda va ta’lim jarayonida faol ishtirokini ta’minlash hamda intellektual salohiyatini oshirish muhim vazifa hisoblanadi.

Globallashuv, raqamli transformatsiya va ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar sharoitida oliy ta’lim muassasalari oldida nafaqat akademik bilimga ega, balki ijtimoiy mas’uliyatli, emotsional barqaror va yetakchilik qobiliyatlariga ega shaxslarni tayyorlash vazifasi turibdi. Ayniqsa, talaba-qizlarda liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, liderlik faqat kognitiv bilimlar bilan emas, balki ijtimoiy-emotsional kompetentsiyalar majmuasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’limda SEL va mentorlik modullarini integratsiyalash talaba-qizlarda liderlik salohiyatini shakllantirishning samarali pedagogik mexanizmi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Talaba-qizlarning liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirish masalasi faqat individual rivojlanish doirasida emas, balki jamiyatdagi gender rollari va ijtimoiy munosabatlarning transformatsiyasi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Ayollarning yetakchi pozitsiyalarda yetarli darajada namoyon bo‘lmasligi ko‘pincha tarixiy va madaniy stereotiplarga tayanadi. Ta’lim tizimi esa ushbu stereotiplarni bartaraf etish va qizlarda o‘ziga ishonch, ijtimoiy mas’uliyat hamda yetakchilik identifikatsiyasini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘lgan eng samarali mexanizmdir.

Ijtimoiy-emotsional o‘qitish (SEL) XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan psixologik va pedagogik nazariyalarga tayanib, 1990-yillarda emotsional intellekt konsepsiyasi bilan boyidi va 1994-yilda CASEL tashkil etilishi orqali mustaqil ta’lim yo‘nalishi sifatida rasmiylashdi. Bugungi kunda SEL global ta’lim strategiyalarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot oliy ta’limda SEL va mentorlik modullarining talaba-qizlarning liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, kompleks nazariy-metodologik yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va genderga sezgir ta’lim konsepsiyalariga tayangan holda ishlab chiqildi. Ushbu yondashuvlar xalqaro miqyosda ta’lim sifati va inson kapitalini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida e’tirof etilgan. Tadqiqot dizayni nazariy-tahliliy va konseptual xarakterga ega bo‘lib, unda SEL va mentorlik alohida pedagogik vositalar sifatida emas, balki o‘zaro integratsiyalashgan, bir-birini to‘ldiruvchi mexanizmlar sifatida talqin qilindi. Mazkur yondashuv ijtimoiy-emotsional kompetentsiyalarni shaxsning ichki psixologik resurslarini rivojlantiruvchi asosiy omil, mentorlikni esa ushbu resurslarni ijtimoiy va kasbiy faoliyatga yo‘naltiruvchi amaliy mexanizm sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi.

Nazariy asos: Domitrovich SEL modeli. Domitrovich va hammualliflar tomonidan 2020-yilda e’lon qilingan tadqiqot ijtimoiy-emotsional o‘qitishni (SEL) dalillarga asoslangan, tizimli va ko‘p darajali rivojlanish modeli sifatida talqin etadi. Mualliflar SELni faqat alohida ko‘nikmalar majmui sifatida emas, balki ta’lim muhiti, pedagogik jarayon va shaxsiy rivojlanishning o‘zaro ta’siridagi kompleks tizim sifatida asoslaydi. Modelning konseptual asosi ijtimoiy-kognitiv nazariya, rivojlanish psixologiyasi va ekologik yondashuvga tayangan bo‘lib, SELni shaxsning akademik, ijtimoiy va emotsional muvaffaqiyatini ta’minlovchi asosiy resurs sifatida ko‘rib chiqadi.

Modelning markazida beshta asosiy ijtimoiy-emotsional kompetentsiya joylashgan:

1. O‘zini anglash (Self-awareness) — shaxsning o‘z emotsiyalari, qadriyatlari, kuchli va zaif tomonlarini anglash qobiliyati. Yuqori darajadagi o‘zini anglash liderlik identifikatsiyasining shakllanishi uchun zarur psixologik poydevor hisoblanadi.

2. O‘zini boshqarish (Self-management) — emotsiyalarni tartibga solish, stressni yengish va maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakatlarni amalga oshirish qobiliyati. Bu ko‘nikma murakkab vaziyatlarda barqaror qaror qabul qilishga imkon beradi.

3. Ijtimoiy anglash (Social awareness) — boshqalarning emotsiyalarini tushunish, empatiya ko‘rsatish va turli ijtimoiy guruhlar bilan samarali muloqot qilish qobiliyati. Bu kompetentsiya liderlikning axloqiy va ijtimoiy mas’uliyatli jihatini shakllantiradi.

4. Munosabatlarni boshqarish (Relationship skills) — samarali muloqot, hamkorlik, nizolarni konstruktiv hal qilish va jamoani boshqarish ko‘nikmalari. Liderlik doimo ijtimoiy o‘zaro ta’sir orqali namoyon bo‘lgani uchun bu komponent markaziy ahamiyatga ega.

5. Mas’uliyatli qaror qabul qilish (Responsible decision-making) — axloqiy me’yorlar, ijtimoiy oqibatlar va uzoq muddatli natijalarni hisobga olgan holda qaror qabul qilish. Bu ijtimoiy-emotsional yetuklikning eng yuqori bosqichi bo‘lib, liderlikning strategik va axloqiy jihatlarini uyg‘unlashtiradi.

Domitrovich modeli oliy ta’lim sharoitida, ayniqsa, talaba-qizlarning liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Model SELni shaxsiy rivojlanishdan ijtimoiy faollikka olib chiquvchi mexanizm sifatida ko‘rsatadi. Mentorlik bilan integratsiyalashgan holda ushbu model qizlarda o‘ziga ishonch, liderlik identifikatsiyasi va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari oliy ta’limda SEL va mentorlik modullarini integratsiyalash talaba-qizlarning liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirishda yuqori pedagogik va ijtimoiy samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Olingan nazariy-tahliliy xulosalar zamonaviy xalqaro tadqiqotlar natijalari bilan mos keladi hamda SEL va mentorlikning alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda qo‘llanilganda kuchli sinergetik ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Birinchidan, SEL orqali rivojlantiriladigan emotsional intellekt, o‘zini boshqarish va ijtimoiy sezgirlik kompetentsiyalari talaba-qizlarning liderlik faoliyatining psixologik poydevorini shakllantiradi. Zamonaviy liderlik ko‘proq avtoritar boshqaruvdan ko‘ra hamkorlik, empatiya va mas’uliyatli qaror qabul qilishga tayanadi, aynan ushbu sifatlar SEL kompetentsiyalari orqali rivojlanadi.

Ikkinchidan, mentorlik modullari SEL orqali shakllangan ichki shaxsiy resurslarni amaliy va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mentorlik jarayonida talaba-qizlar o‘z imkoniyatlarini anglash, refleksiya qilish va liderlik rolini qabul qilishga nisbatan yuqori motivatsiyaga ega bo‘ladi.

Uchinchidan, SEL va mentorlik modullarining integratsiyasi genderga sezgir pedagogik yondashuvni shakllantirish imkonini beradi. Qizlarning liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirish jarayonida faqat bilim va ko‘nikmalar emas, balki ijtimoiy stereotiplar, o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasi va psixologik to‘siqlar ham muhim rol o‘ynaydi. Pedagogik jarayonda mentorlikning afzalliklari bir qator xorijiy tajribalarda ham o‘z tasdig‘ini topgan. Xususan, AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Finlyandiya kabi davlatlarda “peer mentoring” va “peer tutoring” modellarining amaliyotga tatbiq etilishi o‘quvchilarning bilim darajasi, ijtimoiy adaptatsiyasi va akademik muvaffaqiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganligini ko‘rsatmoqda. Bu tajriba asosida O‘zbekiston ta’lim tizimida mentorlikni milliy qadriyatlar, ustoz-shogird an’analari va zamonaviy innovatsion yondashuvlar sintezida joriy etish muhim pedagogik ehtiyojga aylangan.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, oliy ta’limda SEL va mentorlik modullarini integratsiyalashgan holda qo‘llash talaba-qizlarning liderlik kompetentsiyalarini rivojlantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega. SEL orqali shakllanadigan o‘zini anglash, o‘zini boshqarish va ijtimoiy sezgirlik kompetentsiyalari liderlik faoliyatining psixologik poydevorini yaratsa, mentorlik ushbu ichki resurslarni amaliy va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida xizmat qiladi. Ikki yondashuvning birgalikda qo‘llanilishi genderga sezgir pedagogik muhitni shakllantirish, qizlardagi ijtimoiy stereotip va psixologik to‘siqlarni yengish hamda barqaror liderlik identifikatsiyasini shakllantirish imkonini beradi.

Shu asosda quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

— Oliy ta’lim muassasalari o‘quv dasturlariga SEL elementlarini alohida modul yoki fanlararo yondashuv sifatida kiritish;

— “Peer mentoring” tizimini milliy ustoz-shogird an’analari bilan uyg‘unlashtirgan holda institutsionallashtirish;

— Qizlar uchun maxsus liderlik va mentorlik dasturlarini pilot loyiha sifatida joriy etish va ularning samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali baholash.

Kelgusi tadqiqotlar ushbu nazariy modelni amaliyotda sinash — ya’ni aniq oliy ta’lim muassasasida eksperimental guruhlar asosida empirik tekshirishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli farmoni. “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”.
2. Mahoney, J. L., Weissberg, R. P., Greenberg, M. T., Dusenbury, L., Jagers, R. J., Niemi, K., Schlinger, M., Schlund, J., Shriver, T. P., VanAusdal, K., Yoder, N., & Domitrovich, C. E. (2021). Systemic Social and Emotional Learning: Promoting Educational Success for All Preschool to High School Students. American Psychologist, 76(7), 1128–1142. https://doi.org/10.1037/amp0000701
3. Allen, T. D., & Eby, L. T. (2021). The Blackwell handbook of mentoring: A multiple perspectives approach (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
4. OECD. (2021). *Beyond Academic Learning: First Results from the Survey of Social and Emotional Skills*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/92a11084-en
5. UNESCO. (2023). *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education — A Tool on Whose Terms?* Paris: UNESCO.
6. **Topping, K. J. (2005). Trends in peer learning.** *Educational Psychology*, 25(6), 631–645. https://doi.org/10.1080/01443410500345172
7. **Colvin, J. W., & Ashman, M. (2010). Roles, risks, and benefits of peer mentoring relationships in higher education.** *Mentoring & Tutoring:*

Partnership in Learning, 18(2), 121–134.
https://doi.org/10.1080/13611261003678879

8. Mo‘minov, T. (2020). O‘zbekistonda ta’lim islohotlari: hozirgi holati va istiqbollari.

MOBIL ILOVALAR YORDAMIDA LUG‘AT BOYLIGINI OSHIRISH METODIKASI

Bazarbayev Ilyosbek Ulug‘bek o‘g‘li

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot mobil ilovalar yordamida o'quvchilarning ingliz tili lug'at boyligini oshirish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini aniqlashga bag'ishlangan. Tadqiqotda aralash usul (mixed-methods) qo'llanilib, eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasida pre-test/post-test dizayni asosida taqqoslash amalga oshiriladi. Natijalar mobil ilovalarning an'anaviy usullarga nisbatan lug'at o'zlashtirishda samaraliroq ekanligini ko'rsatishi kutilmoqda hamda ta'lim amaliyoti uchun tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *mobil ilova, lug'at boyligi, TESOL, ingliz tili o'qitish metodikasi, spaced repetition, motivatsiya, mobile-assisted language learning.*

Аннотация*. Данное исследование посвящено разработке методики расширения словарного запаса учащихся английского языка с помощью мобильных приложений и определению её эффективности. В исследовании применяется смешанный метод (mixed-methods), предусматривающий сравнение экспериментальной и контрольной групп по схеме pre-test/post-test. Ожидается, что результаты покажут более высокую эффективность мобильных приложений по сравнению с традиционными методами в усвоении лексики, а также будут разработаны практические рекомендации для образовательной практики.*

Ключевые слова: *мобильное приложение, словарный запас, TESOL, методика обучения английскому языку, интервальное повторение, мотивация, мобильное обучение языку.*

Annotation. *This study aims to develop a methodology for expanding learners' English vocabulary through mobile applications and to determine its effectiveness. A mixed-methods design is employed, comparing an experimental group and a control group using a pre-test/post-test design. The results are expected to demonstrate that mobile applications are more effective than traditional methods in vocabulary acquisition, and practical recommendations for teaching practice will be developed.*

Keywords: *mobile application, vocabulary, TESOL, English language teaching methodology, spaced repetition, motivation, mobile-assisted language learning.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning integratsiyasi til o'qitish jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. Lug'at boyligi chet tilini o'zlashtirishning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi, chunki yetarli lug'at zaxirasisiz o'quvchi na tinglab tushunish, na gapirish, na yozish ko'nikmalarini rivojlantira olmaydi. So'nggi yillarda Duolingo, Memrise, Quizlet kabi mobil ilovalar dunyo bo'ylab ommalashgan bo'lsa-da, O'zbekiston ta'lim tizimida ularning samaradorligi, qo'llanilish usullari va o'quvchilar motivatsiyasiga ta'siri yetarlicha o'rganilmagan. An'anaviy lug'at o'rgatish usullari (ro'yxat yodlash, tarjima usuli) o'quvchilarda tez unutish, past motivatsiya va cheklangan amaliy qo'llanish kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Mobil ilovalar spaced repetition (takrorlash oralig'i), gamifikatsiya va individuallashtirilgan yondashuv orqali bu muammolarni hal qilishga qodir, ammo bu O'zbekiston kontekstida amaliy tekshirilmagan.

Shu sababli tadqiqotning maqsadi — mobil ilovalar yordamida o'quvchilarning ingliz tili lug'at boyligini oshirish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: lug'at

o'rgatishning zamonaviy nazariy asoslarini (spaced repetition, incidental vs. intentional vocabulary learning) o'rganish; mavjud mobil ilovalarni tahlil qilish va ularning pedagogik imkoniyatlarini baholash; mobil ilova asosida metodika ishlab chiqish; metodikani sinov guruhida qo'llab, natijalarni an'anaviy usul bilan solishtirish; va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Tadqiqot gipotezasi quyidagicha shakllantirildi: mobil ilovalar yordamida tashkil etilgan lug'at o'rgatish metodikasi an'anaviy usulga nisbatan o'quvchilarning lug'at boyligini sezilarli darajada yuqoriroq oshiradi (H1).

Metodlar

Tadqiqotda aralash usul (mixed-methods) qo'llaniladi — miqdoriy (pre-test/post-test, nazorat guruhi bilan) va sifat (so'rovnoma, intervyu) usullarining kombinatsiyasi. Ishtirokchilar sifatida [Universitet/maktab nomi]dan [N] nafar talaba/o'quvchi jalb qilinadi, ular eksperimental guruh (mobil ilova qo'llanadi) va nazorat guruhi (an'anaviy usul)ga yosh, daraja (CEFR bo'yicha A2-B1) va boshlang'ich bilim darajasi bo'yicha muvozanatlashtirilgan holda bo'linadi.

Tadqiqot vositalari sifatida tanlangan mobil ilova (masalan, Quizlet yoki maxsus ishlab chiqilgan ilova), lug'at bilimini baholovchi pre-test va post-test, o'quvchilar motivatsiyasini o'lchovchi so'rovnoma (Likert shkalasi) hamda chuqur tahlil uchun yarim tuzilgan intervyu ishlatiladi. Tadqiqot quyidagi tartibda olib boriladi: boshlang'ich test (ikkala guruhda ham) → [X] hafta davomida metodikani qo'llash → yakuniy test → so'rovnoma va intervyu o'tkazish → ma'lumotlarni statistik tahlil qilish. Miqdoriy ma'lumotlar SPSS yoki boshqa statistik dastur yordamida (t-test yoki ANOVA) tahlil qilinadi, sifat ma'lumotlari esa tematik tahlil (thematic analysis) orqali qayta ishlanadi.

1-jadval.

Tadqiqot dizayni: guruhlar taqqoslamasi

Mezon	**Eksperimental guruh**	**Nazorat guruhi**
Usul	Mobil ilova (masalan, Quizlet)	An'anaviy usul (ro'yxat, tarjima)
Namuna hajmi	[N] talaba/o'quvchi	[N] talaba/o'quvchi
Daraja (CEFR)	A2–B1	A2–B1
Davomiylik	[X] hafta	[X] hafta
Baholash	Pre-test / Post-test	Pre-test / Post-test

1-rasm.

Tadqiqot jarayoni sxemasi

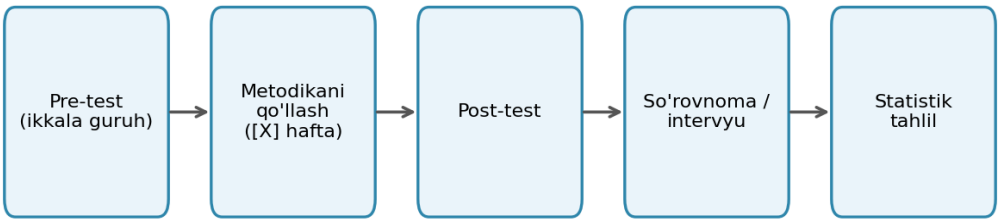

2-rasm.

Lug'at bilimi bo'yicha pre-test/post-test natijalari

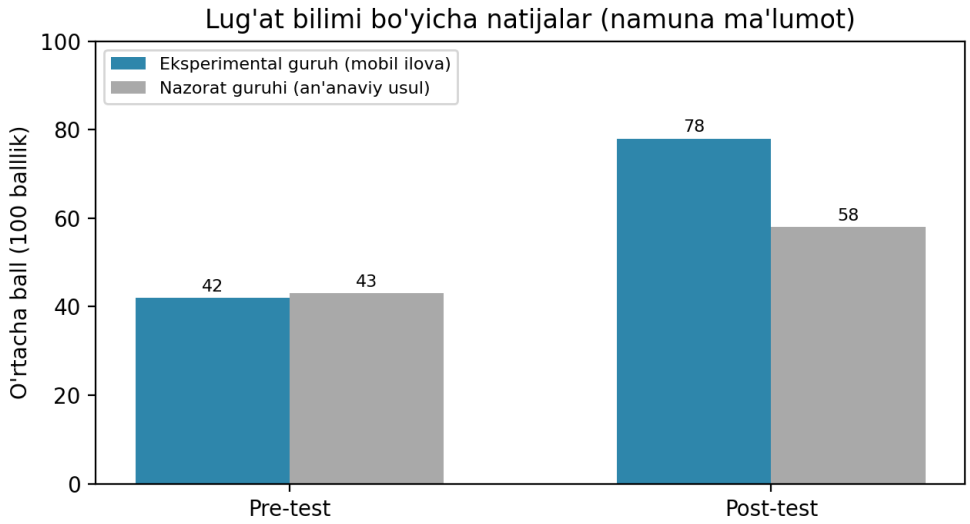

Yakuniy natijalar bo'limida quyidagilar keltiriladi:

- Pre-test va post-test natijalarining jadvali (o'rtacha ball, standart chetlanish)
- Ikkala guruh o'rtasidagi statistik farq (p-qiymati, t-test natijasi)
- Motivatsiya so'rovnomasi natijalari (diagramma shaklida)
- Intervyudan olingan asosiy temalar

Muhokama

Bu bo'limda natijalarning tadqiqot savoliga javobi (gipoteza tasdiqlandimi yoki yo'qmi) tahlil qilinadi, boshqa mamlakatlarda o'tkazilgan shunga o'xshash tadqiqotlar bilan taqqoslanadi va mobil ilovalarning samarali yoki samarasiz bo'lishi sabablari (masalan, gamifikatsiya, moslashuvchan takrorlash, individual tezlikda ilgarilash imkoniyati) izohlanadi. Diagrammada ko'rsatilgandek, agar eksperimental guruh nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori natija ko'rsatsa, bu spaced repetition

mexanizmining uzoq muddatli xotirada saqlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan izohlanishi mumkin.

Tadqiqotning asosiy cheklovlari va amaliy tavsiyalari quyida keltirilgan.

- Cheklov: namuna hajmining kichikligi natijalarni butun populyatsiyaga umumlashtirishni qiyinlashtirishi mumkin
- Cheklov: qishloq joylarida internet va qurilma yetishmasligi metodikani joriy etishga to'sqinlik qilishi mumkin
- Tavsiya: o'qituvchilar mobil ilovalarni sinfda qo'shimcha mashq sifatida, uy vazifasi bilan birga qo'llashi tavsiya etiladi
- Tavsiya: Vazirlik darajasida o'qituvchilarga mobil ilovalardan foydalanish bo'yicha metodik qo'llanma tayyorlash foydali bo'lardi
- Kelajakdagi tadqiqotlar: boshqa yosh guruhlari, boshqa tillar va uzoq muddatli (6-12 oylik) ta'sirni o'rganish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nation, I. S. P. (2013). Learning vocabulary in another language (2nd ed.). Cambridge University Press.
2. Godwin-Jones, R. (2019). Riding the digital wilds: Learner autonomy and informal language learning. Language Learning & Technology, 23(1), 8–25.
3. Amer, M. (2014). Language learners' usage of a mobile learning application for learning idioms and collocations. CALICO Journal, 31(3), 285–302.
4. Basal, A., Yilmaz, S., Tanriverdi, A., & Sarı, L. (2016). Effectiveness of mobile applications in vocabulary teaching. Contemporary Educational Technology, 7(1), 47–59.

5. Kohnke, L. (2020). Exploring learner perception, experience and motivation of using a mobile app in L2 vocabulary acquisition. International Journal of Computer-Assisted Language Learning and Teaching, 10(1), 15–26.

6. Li, Y., & Hafner, C. A. (2022). Mobile-assisted vocabulary learning: Investigating receptive and productive vocabulary knowledge of Chinese EFL learners. ReCALL, 34(1), 66–80.

7. Lin, J.-J., & Lin, H. (2019). Mobile-assisted ESL/EFL vocabulary learning: A systematic review and meta-analysis. Computer Assisted Language Learning, 32(8), 878–919.

8. Burston, J., & Giannakou, K. (2022). MALL language learning outcomes: A comprehensive meta-analysis 1994–2019. ReCALL, 34(2), 147–168.

9. Yu, A., & Trainin, G. (2022). A meta-analysis examining technology-assisted L2 vocabulary learning. ReCALL, 34(2), 235–252.

10. Zhou, Y., & Zhou, M. (2026). A meta-analysis on mobile-assisted vocabulary learning: Do mobile applications help? ReCALL, 38(1), 75–93.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING METODOLOGIK MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

To‘rayeva Jamila O‘rol qizi

DTPI

jamilatorayeva78@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli ta’lim muhitida o‘zbek tilini ona tili va xorijiy til sifatida o‘qitishning lingvodidaktik va metodologik muammolari hamda ularning amaliy yechimlari tadqiq qilingan. Tadqiqot davomida an’anaviy darsliklarning raqamli formatga (PDF) mexanik ko‘chirilishi, milliy korpus imkoniyatlaridan ta’limda yetarli foydalanilmasligi va o‘zbek tilining agglyutinativ tabiati sababli sun’iy intellekt tizimlarida morfologik tahlil murakkabligi asosiy muammolar sifatida aniqlandi. Maqolada qiyosiy-tahliliy hamda pedagogik eksperiment metodlaridan foydalanilgan holda, aralash ta’lim (Blended~Learning) modeli va interaktiv vizuallashtirish texnologiyalarining samaradorligi baholandi. Tajriba-sinov natijalari raqamli o‘yinlashtirish (gamifikatsiya) va korpus lingvistikasi vositalarini integratsiya qilish o‘quvchilarning til normalarini o‘zlashtirish ko‘rsatkichini 12-15\% ga oshirishini ko‘rsatdi. Xulosa qismida o‘zbek tili ta’limini raqamlashtirishda “Kompyuter lingvodidaktikasi” laboratoriyalarini tashkil etish bo’yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim muhiti, o‘zbek tili, lingvodidaktika, milliy korpus, aralash ta’lim, gamifikatsiya, morfologik analizator, kompyuter lingvistikasi.

Abstract: This article examines the linguodidactic and methodological problems of teaching the Uzbek language as a mother tongue and a foreign language in a digital

learning environment, along with their practical solutions. During the study, the mechanical conversion of traditional textbooks into digital formats (PDF), the insufficient use of the national corpus in education, and the complexity of morphological analysis in artificial intelligence systems due to the agglutinative nature of the Uzbek language were identified as the main challenges. Using comparative-analytical and pedagogical experiment methods, the effectiveness of the Blended Learning model and interactive visualization technologies was evaluated. The experimental results indicated that integrating digital gamification and corpus linguistics tools increases students' language norm acquisition rates by 12-15\%. In conclusion, practical recommendations are proposed for establishing “Computer Linguodidactics” laboratories to systematically digitalize Uzbek language education.

Keywords: digital learning environment, Uzbek language, linguodidactics, national corpus, blended learning, gamification, morphological analyzer, computational linguistics

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi barcha fanlar, xususan, o‘zbek tili lingvodidaktikasi (til o‘qitish metodikasi) oldiga yangi metodologik vazifalarni qo‘ymoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmon va qarorlarida o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish, uni raqamlashtirish hamda zamonaviy axborot texnologiyalari bilan integratsiya qilish ustuvor vazifa etib belgilangan. Biroq amaliyotda o‘zbek tilini raqamli muhitda o‘qitish samaradorligi hali ham past ko‘rsatkichni tashkil etmoqda.

Xalqaro tajribada raqamli didaktika va aralash ta’lim (Blended~Learning) modellari (masalan, inversiv dars — Flipped Classroom) til o‘rganish samaradorligini oshirishi isbotlangan. Mahalliy olimlardan A. Po‘latov, S. Muhamedova va boshqalar kompyuter tilshunosligi va milliy korpus masalalarini tadqiq etgan bo‘lsalar-da,

raqamli muhitda o‘zbek tili grammatikasini o‘qitishning aniq lingvodidaktik tizimi va metodologik muammolari alohida tadqiqot obyekti sifatida mukammal o‘rganilmagan.

Mavjud muammolar shundan iboratki, bugungi kunda yaratilayotgan aksariyat elektron darsliklar an’anaviy darsliklarning mexanik nusxasi (PDF formati) bo‘lib, ularda til qoidalarini vizuallashtirish va interaktiv baholash mexanizmlari tizimli yo‘lga qo‘yilmagan. Eng asosiysi, o‘zbek tili agglyutinativ til bo‘lganligi sababli, mavjud raqamli dasturlarda so‘z shakllarini avtomatik morfologik tahlil qilish va o‘quvchiga interaktiv tarzda yetkazish metodologiyasi ishlab chiqilmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — raqamli ta’lim muhitida o‘zbek tili darslarining samaradorligini oshirishga qaratilgan aralash ta’lim modelini ishlab chiqish va uning metodologik asoslarini pedagogik eksperiment orqali asoslab berishdan iborat.

METODLAR

Tadqiqotning metodologik asosini tizimlilik, qiyosiy-tahliliy yondashuv hamda pedagogik eksperiment (tajriba-sinov) metodlari tashkil etadi. Raqamli muhitda o‘zbek tilini o‘qitish samaradorligini baholash uchun amaliy tadqiqotlar ikki bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda mavjud elektron ta’lim resurslari va platformalardagi (Maktab.uz, LMS tizimlari) o‘zbek tili kontenti metodik jihatdan qiyosiy tahlil qilindi. Unda raqamli resurslarning vizuallik darajasi, interaktiv topshiriqlar salmog‘i va o‘zbek tili grammatik qoidalarining raqamli dasturlarga moslashuv darajasi o‘rganildi.

Ikkinchi bosqichda ishlab chiqilgan metodologik modelni tekshirish maqsadida pedagogik eksperiment tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlariga jami 60 nafar o‘quvchi/talaba jalb etilib, ular ikki guruhga ajratildi:

Nazorat guruhi (30 nafar): Darslar an’anaviy metodlar va faqat PDF formatidagi elektron darsliklar yordamida olib borildi. Tajriba guruhi (30 nafar): Darslar aralash ta’lim (Blended~Learning) modeli hamda interaktiv vizuallashtirish texnologiyalari asosida tashkil etildi. Tajriba guruhida o‘zbek tili grammatikasini (xususan, so‘z

yasalishi va sintaktik tahlilni) o‘rgatishda quyidagi raqamli vositalar integratsiya qilindi:

O‘zbek tili milliy korpusining ta’limiy imkoniyatlari: O‘quvchilarga so‘zlarning matndagi kontekstual ma’nolari va til normalari tayyor korpus qidiruv tizimlari orqali amaliy ko‘rsatildi. Raqamli vizuallashtirish: Murakkab mavzular va muammoli vaziyatlarni tahlil qilishda raqamli doskalarda “Fishbone” (Isikava) hamda intellekt-xaritalar (Mind~Mapping) metodlaridan foydalanildi. Gamifikatsiya (O‘yinlashtirish): Grammatik qoidalarni mustahkamlash uchun Quizizz va Kahoot platformalarida interaktiv testlar zanjiri yaratildi. Guruhlarning boshlang‘ich va yakuniy bilim darajalari bir xil mezonlar asosida, maxsus ishlab chiqilgan lingvistik testlar yordamida baholandi va statistik tahlil qilindi.

NATIJALAR

Pedagogik eksperiment yakunida nazorat va tajriba guruhlarining boshlang‘ich (kirish) va yakuniy (chiqish) test natijalari tahlil qilindi. Baholash mezoni o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyasi, grammatik qoidalarni amaliyotda qo‘llay olishi va matn bilan ishlash ko‘nikmalari asosida 100 ballik tizimda yuritildi.

Eksperiment boshida har ikki guruhning o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi bir-biriga yaqin holatda (nazorat guruhida 66.4\%, tajriba guruhida 67.2\%) edi. Tajriba guruhida raqamli vizuallashtirish, aralash ta’lim va milliy korpus vositalari qo‘llanilgandan so‘ng, yakuniy natijalarda sezilarli farq aniqlandi. Nazorat va tajriba guruhlarining darsgacha va darsdan keyingi o‘rtacha ko‘rsatkichlari quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

Guruhlar	**Boshlang‘ich o‘rtacha ball (%)**	**Yakuniy o‘rtacha ball (%)**	**Sof o‘sish ko‘rsatgichi (%)**
Nazorat guruhi (An’anaviy+PDF)	66.4%	70.8%	+4.4%

Tajriba guruhi (Aralash ta’lim+korpus	67.2%	82.5%	+15.3%

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, an’anaviy metodlardan foydalanilgan nazorat guruhida o‘sish ko‘rsatkichi atigi 4.4\% ni tashkil etgan bo‘lsa, raqamli metodika joriy etilgan tajriba guruhida bilim samaradorligi 15.3\% ga oshgan. Ayniqsa, o‘zbek tili milliy korpusi yordamida so‘zlarning kontekstual ma’nolarini aniqlash hamda Quizizz platformasi orqali grammatik shakllarni o‘yinlashtirilgan (gamifikatsiya) usulda mustahkamlash bosqichida tajriba guruhi a’zolari topshiriqlarni nazorat guruhiga nisbatan 2 barobar tezroq va kamroq xatolar bilan bajardilar. “Fishbone” raqamli diagrammasi orqali sintaktik tahlil o‘tilganda esa o‘quvchilarning gap bo‘laklarini o‘zaro bog‘lash ko‘nikmasi an’anaviy guruhdagiga qaraganda yuqoriroq barqarorlikni ko‘rsatdi

MUHOKAMA

Pedagogik eksperiment davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, raqamli muhitda o‘zbek tilini o‘qitish samaradorligi bevosita qo‘llanilayotgan texnologiyaning metodik jihatdan to‘g‘ri modellashtirilganiga bog‘liq. Tajriba guruhida o‘zlashtirish ko‘rsatkichining 15.3\% ga oshgani tasodifiy bo‘lmay, bir qancha metodologik omillar bilan izohlanadi.

Birinchidan, o‘zbek tili agglyutinativ (qo‘shimcha ulanuvchi) til bo‘lganligi sababli, o‘quvchilar ko‘pincha so‘z yasalishi va turlovchi/tuslovchi qo‘shimchalar zanjirini an’anaviy tarzda yodlashda qiyinchilikka duch kelishadi. Tajriba guruhida qo‘llanilgan raqamli intellekt-xaritalar va “Fishbone” (Isikava) diagrammasi so‘z tarkibi va gapdagi sintaktik aloqalarni vizuallashtirishga xizmat qildi. Bu esa insondagi vizual xotira va tizimli fikrlash mexanizmini ishga solib, mavhum qoidalarni aniq va tushunarli mantiqiy modelga aylantirdi.

Ikkinchidan, o‘zbek tili milliy korpusining ta’lim jarayoniga integratsiya qilinishi lingvodidaktikada “ta’limning hayotiyligi” prinsipini ta’minladi. An’anaviy darsliklardagi sun’iy, o‘yinli misollardan farqli o‘laroq, korpus o‘quvchilarga so‘zlarning real nutqdagi faolligini, badiiy va ilmiy matnlardagi jonli kontekstini ko‘rsatdi. Bu yondashuv o‘quvchilarda shunchaki qoidani yodlash emas, balki lingvistik instinktni (tilni his qilish qobiliyatini) shakllantirdi.

Uchinchidan, Quizizz va Kahoot kabi platformalar orqali joriy etilgan gamifikatsiya (o‘yinlashtirish) elementi o‘quvchilarning diqqat barqarorligi hajmini oshirdi. Edukatsion psixologiyadan ma’lumki, raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilarning chalg‘ish darajasi yuqori bo‘ladi. Interaktiv testlar va vaqt limiti esa ularning fanga bo‘lgan ichki motivatsiyasini yuqori nuqtada ushlab turishga imkon berdi.

Biroq tadqiqot davomida muayyan cheklovlar (limitations) ham ko‘zga tashlandi. O‘zbek tilining boy frazeologiyasi va ko‘chma ma’noli so‘zlarini raqamli tizimlar (masalan, avtomatik morfologik tahlil dasturlari) har doim ham to‘g‘ri tahlil qila olmaydi. Demak, kompyuter lingvodidaktikasida sun’iy intellekt algoritmlarini o‘zbek tili grammatikasi qonuniyatlariga to‘liq moslashtirish vazifasi hanuzgacha ochiq qolmoqda. Bu esa kelajakda filologlar va IT mutaxassislarining yanada chuqurroq hamkorligini talab etadi.

XULOSA

Raqamli ta’lim muhitida o‘zbek tilini o‘qitish — shunchaki an’anaviy materiallarni elektron shaklga o‘tkazish emas, balki tilning tabiati va raqamli didaktika qonuniyatlarini sintez qiluvchi yangi metodologik yondashuvni talab etadi. O‘tkazilgan tadqiqot va pedagogik eksperiment natijalari quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarishga imkon berdi: O‘zbek tili ta’limiga aralash ta’lim (Blended~Learning) modelini, raqamli vizuallashtirish vositalari va gamifikatsiya elementlarini tizimli joriy etish o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyasini va dars samaradorligini o‘rtacha 15.3\% ga oshiradi. O‘zbek tili milliy korpusining ta’limiy imkoniyatlaridan foydalanish

o‘quvchilarda matn bilan ishlash, so‘zlarning matndagi kontekstual va uslubiy xususiyatlarini jonli muloqot misolida anglash ko‘nikmasini tezlashtiradi.

Amaliy tavsiyalar: “Kompyuter lingvodidaktikasi” laboratoriyalarini tashkil etish: O‘zbek tilining agglyutinativ tuzilishiga mos keladigan mukammal morfologik va sintaktik analizator dasturlarni yaratish uchun tilshunos filologlar va IT mutaxassislarining hamkorlikdagi laboratoriyalarini tashkil etish zarur.

Kontent sifatini o‘zgartirish: Elektron darsliklar bazasini PDF formatidan interaktiv, multimedia elementlari va adaptiv (shaxsiylashtirilgan) test tizimlariga ega bo‘lgan mobil ilova va platformalar shakliga o‘tkazish loqaydlik va bir xillik muammosini hal qiladi.

Pedagoglar malakasini oshirish: Ona tili o‘qituvchilarining raqamli kompetensiyasini oshirish maqsadida metodik darslarga kompyuter lingvistikasi va raqamli pedagogika modullarini integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Abdurahmonova N.Z. Mashina tarjimasining lingvistik asoslari: Monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 160 b.

2.Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines. John Wiley & Sons.

3.Khamroeva Sh. M. O‘zbek tili ta’limiy korpusining lingvistik asoslari // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – 2022. – № 2 (43). – B. 29-37.

4.Muhamedova S., Gulyamova Sh. O‘zbek tili milliy korpusini yaratishning nazariy va amaliy masalalari // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 45-52.

5.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son Farmoni.

6.O‘zbek tili milliy korpusi elektron resursi. – URL: www.uzcorpora.uz (Murojaat sanasi: 11.07.2026).

7.Po‘latov A.K. Kompyuter tilshunosligi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 240 b.

8.Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. On the Horizon, 9(5), 1-6.

9.Xasanova G. Ona tili darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasi // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2023. – № 5. – B. 18-21

HARBIY XIZMATCHILAR KASBIY KOMPETENTLIGI

G‘oziyev Xusan G‘aybullayevich, mustaqil izlanuvchi
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog‘iston filiali
xusangoziyev89@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda harbiy xizmat, harbiy xizmatchilarda kasbiy kompetentlik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar, harbiy xizmatchilarda kompetentsiya va uni rivojlantirishni tadqiq qilish haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *harbiy xizmatchilarda kasbiy kompetentlik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar, harbiy xizmatchilar shaxsiga xos bo‘lgan aloxida xususiyatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, samarali moslashuv, burchga sodiqlik, kasbiy ong.*

Annotation*. This tezis discusses the socio-psychological features of military service, the study of competence and its development in military personnel, and the completion of initial military-patriotic education in young people.*

Key words: *competence in military personnel, research methods of its development, military patriotism in young people, military service, effective adaptation, loyalty to duty, professional consciousness*.

Kasbiy kompetentlik — bu shaxsning muayyan faoliyat turini samarali bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, shaxsiy sifatlar va tajriba uyg‘unligidir.

Pedagogika va psixologiya fanlarida kompetentlik yondashuvi XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Xususan, Noam Chomsky “kompetensiya” tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan bo‘lsa, David McClelland kompetensiyani shaxsning muvaffaqiyatli faoliyatini belgilovchi asosiy omil sifatida asoslab berdi.

Harbiy sohada kasbiy kompetentlik quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

Kasbiy bilimlar (harbiy nizomlar, taktika, strategiya);

Amaliy ko‘nikmalar (qurol ishlatish, jangovar tayyorgarlik);

Psixologik barqarorlik (stressga chidamlilik, irodaviy sifatlar);

Kommunikativ kompetensiya (jamoada ishlash, buyruq berish va qabul qilish);

Axloqiy-irodaviy fazilatlar (vatanparvarlik, mas’uliyat, intizom).

Pedagogik asoslar - Harbiy xizmatchilarni tayyorlash jarayoni maxsus tashkil etilgan pedagogik tizimga asoslanadi. Ushbu jarayon quyidagi tamoyillarga tayangan holda amalga oshiriladi:

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim - Bu yondashuv asosida harbiy xizmatchining individual psixologik xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlari hisobga olinadi. Mazkur yondashuv g‘oyalari Carl Rogers tomonidan ishlab chiqilgan insonparvarlik psixologiyasiga borib taqaladi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv - Harbiy kasbiy kompetentlik real faoliyat jarayonida shakllanadi. Bu tamoyil Lev Vygotsky va Aleksei Leontievlarning faoliyat nazariyasiga asoslanadi. Unga ko‘ra, bilim amaliy faoliyat orqali mustahkamlanadi.

Harbiy xizmatchilar kasbiy kompetentligi - boshlang‘ich harbiy tayyorgarlik, maxsus kasbiy tayyorgarlik bosqichlarida va uzluksiz ravishda shakllantiriladi:

Psixologik asoslar - Harbiy faoliyat yuqori darajadagi psixologik zo‘riqish bilan kechadi. Shu sababli kasbiy kompetentlikni rivojlantirish psixologik tayyorgarlik bilan chambarchas bog‘liq.

Motivatsiya nazariyalari - Harbiy xizmatchining ichki motivatsiyasi uning kasbiy o‘sishida muhim rol o‘ynaydi. Bu borada Abraham Maslowning ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasi va Frederick Herzbergning ikki omilli motivatsiya nazariyasi muhim ahamiyatga ega.

Stress va adaptatsiya - Jangovar sharoitda tez va to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati psixologik barqarorlikka bog‘liq. Stressga moslashuv jarayonini tushuntirishda Hans Selyening umumiy moslashuv sindromi nazariyasi muhim o‘rin tutadi.

Irodaviy sifatlar va liderlik - Harbiy jamoada samarali boshqaruv liderlik kompetensiyasiga bog‘liq. Liderlikning zamonaviy psixologik talqinlari (transformatsion liderlik, vaziyatli liderlik) harbiy pedagogikada keng qo‘llaniladi.

Xulosa

Harbiy xizmatchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirish — bu murakkab pedagogik-psixologik jarayon bo‘lib, u bilim, ko‘nikma, shaxsiy sifatlar va psixologik tayyorgarlikning integratsiyasini talab etadi.

Mazkur jarayon: ilmiy-nazariy asosga, tizimli pedagogik tashkil etishga, psixologik qo‘llab-quvvatlashga, uzluksiz kasbiy rivojlanishga asoslanadi.

Natijada professional, ma’naviy yetuk va psixologik barqaror harbiy xizmatchi shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi konsitutsiyasi Toshkent-2023.

2. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Harbiy nizomlari Toshkent-2025.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va qarorlari.

4. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi Toshkent-2023

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2006. – 73-b. 6. Entonix Giddens. Sotsiologiya. – Toshkent. 2002, 110-bet.

6. Urbanovich A.A. Psixologiya upravleniya. Ucheb. posobiye. – M., Xarvest. 2007. – 604- bet.

7. Harbiy psixologiya va pedagogika I.Saidov Farg‘ona-2021

8. Psixologiya E.G‘oziyev Toshkent-2011

9. Boyev X.Y “ Harbiy xizmatchilar shaxsida stressni namoyon bo‘‘lishining ijtimoiypsixologik xususiyatlari” Toshkent 2022.

10. Mavlonov F.F. Harbiy xizmatchilarning vatanparvarlik kompetensiyalarini

shakllantirishda kasbiy madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosatining bugungi holati va o‘ziga xos xususiyatlari. // Ta’lim va innovasion tadqiqotlar – Toshkent, 2022. № 11. –B. 167-171.

XORAZM JADIDLARINING PEDAGOGIK QARASHLARINI AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TAHLIL QILISH

Ahmedov Temurjon Yusubbayevich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

email: temurjonnargiza@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asr boshlarida Xorazm vohasida shakllangan jadidchilik harakati namoyandalarining pedagogik qarashlari va ta'limiy islohotlari aksiologik yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda jadidlarning maktabdorlik, o'qitish metodikasi, til va adabiyot ta'limiga oid qarashlari umuminsoniy va milliy qadriyatlar tizimi kontekstida yoritilgan. Muallif Xorazm jadidlarining (Avaz O'tar, Bobooxun Salimov, Polvonniyoz hoji Yusupov va boshqalar) ma'rifatparvarlik faoliyatida milliy o'zlikni anglash, axloqiy tarbiya va ilm-fanga intilish kabi qadriyatlarning fundamental o'rnini ochib bergan. Maqola xulosalari bugungi kun zamonaviy ta'lim tizimida milliy qadriyatlarni integratsiya qilish jarayonlarida amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *Xorazm jadidchiligi, pedagogik qarashlar, aksiologik yondashuv, milliy qadriyatlar, ma'rifatparvarlik, usuli jadid, axloqiy tarbiya, ta'lim islohoti, milliy o'zlikni anglash.*

Аннотация. *В данной статье на основе аксиологического (ценностного) подхода анализируются педагогические взгляды и образовательные реформы представителей джадидского движения, сформировавшегося в Хорезмском оазисе в начале XX века. В исследовании рассматриваются идеи джадидов в области школьного образования, методики обучения, преподавания языка и литературы в контексте системы общечеловеческих и национальных*

ценностей. Автор раскрывает фундаментальную роль таких ценностей, как национальное самосознание, нравственное воспитание и стремление к науке в просветительской деятельности хорезмских джадидов (Аваз Отар, Бобоохун Салимов, Полвоннияз ходжи Юсупов и др.). Выводы статьи имеют практическое значение для процессов интеграции национальных ценностей в современную систему образования.

Ключевые слова: *хорезмский джадидизм, педагогические взгляды, аксиологический подход, национальные ценности, просветительство, усули джадид, нравственное воспитание, реформа образования, национальное самосознание.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical views and educational reforms of the Jadid movement representatives formed in the Khorezm oasis at the beginning of the 20th century based on an axiological (value-oriented) approach. The study examines the Jadids' ideas on schooling, teaching methodology, language, and literature education in the context of universal and national value systems. The author reveals the fundamental role of values such as national identity, moral education, and the pursuit of science in the educational activities of Khorezm Jadids (Avaz Otar, Boboakhun Salimov, Polvonniyoz Hoji Yusupov, etc.). The conclusions of the article hold practical significance for the processes of integrating national values into the modern education system.*

Keywords: *Khorezm Jadidism, pedagogical views, axiological approach, national values, enlightenment, Usul-i Jadid, moral education, educational reform, national self-awareness.*

Kirish. Aksiologik yondashuv (yunoncha *axios* – qadriyat, *logos* – ta’limot) pedagogik hodisalarni qadriyatlar tizimi nuqtai nazaridan tahlil qilishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, Xorazm jadidchilarining pedagogik qarashlari ta’lim va

tarbiyani inson, millat va jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi qadriyatlar tizimi sifatida talqin etishga asoslangan.

Xorazm jadidchilari uchun pedagogik faoliyatning markazida **milliy qadriyatlar, insonparvarlik, vatanparvarlik va ma’rifatparvarlik** kabi umuminsoniy va milliy qadriyatlar turadi.

1-jadval

Xorazm jadidchilari pedagogik qarashlarining aksiologik modeli

Qadriyat yo‘nalishi	Asosiy mazmuni	Pedagogik maqsad	Kutilayotgan natija
Milliy qadriyatlar	Milliy til, tarix, urf-odat, madaniy meros	Milliy o‘zlikni anglagan shaxsni tarbiyalash	Milliy g‘urur va milliy identiklik
Insonparvarlik	Inson qadr-qimmati, erkin fikr, adolat	Shaxsga yo‘naltirilgan tarbiyani rivojlantirish	Ma’naviy yetuk va bag‘rikeng inson
Vatanparvarlik	Vatan ravnaqi va xalq manfaatlariga xizmat qilish	Fuqarolik mas’uliyatini shakllantirish	Ijtimoiy faol va fidoyi shaxs
Ma’rifatparvarlik	Ilm-fan, taraqqiyot, zamonaviy bilimlar	Ma’rifatli jamiyatni barpo etish	Intellektual salohiyati yuqori avlod

1. Milliy qadriyatlar orqali pedagogik qarashlari

Xorazm jadidchilari xalqning taraqqiyoti, avvalo, uning milliy o‘zligini saqlab qolish va rivojlantirishga bog‘liq deb hisoblaganlar. Ular ta’lim va tarbiyani milliy qadriyatlar asosida tashkil etishga alohida e’tibor qaratganlar.[1]

Milliy qadriyatlar tarkibiga quyidagilar kiritilgan:

- ona tilini asrash va rivojlantirish;
- milliy tarixni o‘rganish;
- xalqning urf-odat va an’analarini qadrlash;
- milliy madaniyat va ma’naviy merosni avlodlarga yetkazish;
- milliy g‘urur va iftixorni shakllantirish.

Aksiologik jihatdan, milliy qadriyatlar shaxsning milliy identikligini belgilovchi va uning ma’naviy dunyosini boyituvchi asosiy qadriyat sifatida talqin etiladi.

2. Insonparvarlik orqali pedagogik qarashlari

Xorazm jadidchilari insonni ta’lim-tarbiya tizimining eng oliy qadriyati deb bilganlar. Ularning fikricha, insonning qadr-qimmati, huquqlari, erkin fikrlashi va ma’naviy kamoloti har qanday pedagogik faoliyatning bosh maqsadi bo‘lishi kerak.[2]

Insonparvarlikning asosiy tamoyillari:

- shaxsga hurmat bilan munosabatda bo‘lish;
- inson qadr-qimmatini e’zozlash;
- adolat va tenglikka rioya qilish;
- mehr-shafqat va bag‘rikenglikni rivojlantirish;
- mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalash.

Aksiologik yondashuvda, insonparvarlik pedagogik tizimning markaziy qadriyati sifatida namoyon bo‘lib, barcha tarbiyaviy ta’sirlarning inson manfaatlariga yo‘naltirilganligini ifodalaydi.

3. Vatanparvarlik orqali pedagogik qarashlari - Xorazm jadidchilari vatanparvarlikni shaxsning ma’naviy kamoloti va fuqarolik pozitsiyasining muhim ko‘rsatkichi deb baholaganlar. Ular yoshlarni xalq va Vatan manfaatlari uchun mas’uliyatni his etishga, milliy taraqqiyot yo‘lida fidokorona xizmat qilishga da’vat etganlar.[3]

Vatanparvarlik qadriyatining tarkibiy qismlari:

- Vatanga muhabbat;
- milliy manfaatlarni himoya qilish;
- xalq ravnaqi uchun xizmat qilish;
- fuqarolik burchini anglash;
- milliy birlik va hamjihatlikni mustahkamlash.

Aksiologik jihatdan, vatanparvarlik qadriyati shaxsning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantiradi hamda ta’limni milliy taraqqiyot manfaatlari bilan bog‘laydi.

4. Ma’rifatparvarlik orqali pedagogik qarashlari - Xorazm jadidchilarining butun faoliyati ma’rifatparvarlik g‘oyalariga tayangan. Ular jaholat va qoloqlikning yagona yechimi sifatida ilm-fan va ma’rifatni ko‘rganlar.[4]

Ma’rifatparvarlikning asosiy g‘oyalari:

- ilm olishning zarurligi;
- zamonaviy fan yutuqlarini egallash;
- dunyoqarashni kengaytirish;
- tanqidiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish;
- ta’lim orqali jamiyatni modernizatsiya qilish.

Aksiologik nuqtai nazardan, ma’rifatparvarlik bilimni eng yuksak ijtimoiy qadriyat sifatida e’tirof etadi. Ma’rifat insonning ma’naviy, intellektual va ijtimoiy kamolotini ta’minlovchi asosiy vosita sifatida talqin qilinadi.

Aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan, Xorazm jadidchilarining pedagogik qarashlari **inson va millat manfaatlariga xizmat qiluvchi qadriyatlar tizimi** sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning pedagogik konsepsiyasida:

- **milliy qadriyatlar** – milliy identiklikni shakllantirishning asosi;
- **insonparvarlik** – shaxs kamolotining bosh tamoyili;
- **vatanparvarlik** – fuqarolik mas’uliyatining ma’naviy negizi;
- **ma’rifatparvarlik** – jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida talqin etiladi.

Shu bois, Xorazm jadidchilarining pedagogik merosi qadriyatlarga asoslangan ta’lim va tarbiya konsepsiyasini ishlab chiqishda, ayniqsa, yosh avlodda milliy o‘zlik, ma’naviy yetuklik va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirishda muhim metodologik manba hisoblanadi.[5]

Xulosa: Xorazm jadidchilarining pedagogik merosini aksiologik yondashuv asosida tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ularning ta’limiy islohotlari shunchaki savodxonlikni oshirish emas, balki chuqur qadriyatshunoslik asosiga qurilgan strategik harakat bo‘lgan. Jadidlar ilm-fan va ma’rifatni shaxs kamoloti hamda milliy ozodlikning oliy qadriyati (aksiologik markazi) sifatida belgilaganlar. Ularning “usuli jadid” maktablari, darsliklar va ijodiy merosida milliy o‘zlikni anglash, axloqiy poklik hamda umuminsoniy taraqqiyot g‘oyalari uzviy bog‘langan. Xorazm jadidlarining ushbu aksiologik pedagogik modeli bugungi kun zamonaviy ta’lim tizimida yoshlar ongiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishda muhim konseptual manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. **Rajabov, Q., Jamolova, D.** O‘zbekiston tarixi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2019. – B. 84–89.
2. **Hoshimov, K., Nishonova, S.** Pedagogika tarixi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: "O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – B. 182–188.
3. **Bekmuhammadov, U.** Xorazm jadidlari va ma’rifatparvarlari. – Toshkent: "Noshir", 2013. – B. 62–67.
4. **Zunnunov, A.** O‘zbekiston pedagogikasi tarixi: Darslik. – Toshkent: "Sharq", 2004. – B. 142–148.
5. **Inoyatov, S., Rajabov, Q.** Xorazm ma’rifatparvarlik harakati va uning pedagogik asoslari. – Toshkent: "Fan", 2012. – B. 75–82.
6. **Bobojonov A.** Xorazm ma’rifatparvarlari. – Urganch: Xorazm, 1996.
7. **Dolimov U.** Milliy uyg‘onish pedagogikasi. – Toshkent: “Universitet”, 2012. *(Jadidlarning pedagogik qarashlari uchun asosiy manba)*

8. **Ergashev I., Hujamurodov L.** Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2018. *(Aksiologik yondashuvning nazariy asoslari uchun)*

9. **Hasanov S.** Xorazm shajaralari va undagi ma’rifiy g‘oyalar. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2008.

10. **Inakov A.** Xorazmda jadidchilik harakati va jadid maktablari tarixi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2014.

11. **Qosimov B.** Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2002.

12. **Razzoqov H.** Avaz O‘tar va uning zamondoshlari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1975.

13. **Saifnazarov I., Muxtarov A.** Aksiologiya (Qadriyatshunoslik). O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Faylasuflar milliy jamiyati”, 2010.

14. **Yo‘ldoshev J.G‘., Hasanov S.** Pedagogik aksiologiya asoslari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2005.

O‘SMIRLARNING XULQ-ATVORIGA IJTIMOIY TARMOQLARNING TA’SIRI VA PROFILAKTIK YECHIMLAR

Sadatova Nodira Musurmonovna

TURON Universiteti

nonasadatova@mail.com

Annotatsiya; *Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarning voyaga yetmaganlar hayotidagi o‘rni, ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ta’siri, xulq-atvoridagi o‘zgarishlar hamda yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ota-onalar, pedagoglar va davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan samarali chora-tadbirlar va profilaktika yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqola yoshlar ongiga salbiy axborotlarning kirib borishini cheklash, ijtimoiy tarmoqlardan ongli va maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish zarurligini asoslab beradi.*

Kalit so’z*; ijtimoiy tarmoqlar ,voyaga yetmaganlar ,o‘smirlar , axborot madaniyati raqamli texnologiyalar, maktab o‘quvchilari, media savodxonlik, yoshlar tarbiyasi ,ijtimoiy izolyatsiya ,depressiya*

Аннотация : *В данной статье рассматривается роль социальных сетей в жизни несовершеннолетних, их влияние на психологическое и социальное развитие, изменения в поведении, а также анализируются возникающие проблемы. Кроме того, освещаются эффективные меры и профилактические пути, которые могут быть реализованы родителями, педагогами и государством. Статья обосновывает необходимость ограничения проникновения негативной информации в сознание молодежи и формирования навыков осознанного и целенаправленного использования социальных сетей.*

Ключевые слова: *социальные сети, несовершеннолетние, подростки, информационная культура, цифровые технологии, школьник, медиаграмотность, воспитание молодежи, социальная изоляция, депрессия.*

Annotation : *This article examines the role of social networks in the lives of minors, their impact on psychological and social development, behavioral changes, and the problems that arise. In addition, effective measures and preventive strategies that can be implemented by parents, educators, and the state are discussed. The article substantiates the necessity of limiting the penetration of negative information into the consciousness of young people and emphasizes the importance of fostering conscious and purposeful use of social networks.*

Keywords*; social networks, minors, teenagers, information culture, digital technologies, school students, media literacy, youth upbringing, social isolation, depression.*

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar, xususan ijtimoiy tarmoqlar jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Voyaga yetmaganlar – maktab o‘quvchilari va o‘smirlar ham ushbu axborot maydonining faol ishtirokchilari sifatida ko‘rinmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar ularning muloqot doirasini kengaytirib, axborot almashish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, noto‘g‘ri yoki nazoratsiz foydalanish salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Ijobiy jihatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, o‘smirlar ijtimoiy tarmoqlar orqali do‘stlari bilan muloqot qiladi, darslarga oid ma’lumotlarni izlaydi, ta’limiy guruhlarga qo‘shiladi. Bu esa ularning dunyoqarashini kengaytiradi, bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning ijodkorligini rivojlantirish, o‘z fikrini erkin ifodalash va global axborot oqimiga qo‘shilish imkonini beradi.

Biroq, salbiy ta’sirlar ham mavjud. Masalan, ortiqcha foydalanish ijtimoiy izolyatsiya, ruhiy tushkunlik, o‘z-o‘zini baholashdagi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, noto‘g‘ri axborot tarqalishi, kiberbosim va xavfsizlikka oid xatarlar ham o‘smirlar hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ota-onalar, pedagoglar va jamiyat tomonidan media savodxonlikni oshirish, axborot madaniyatini shakllantirish va ijtimoiy tarmoqlardan ongli foydalanish bo‘yicha profilaktik chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi. [1, -142 b.].

Biroq, salbiy ta’sirlar bu foydali jihatlarni soya ostida qoldiradi. Doimiy tarzda ijtimoiy tarmoqlarda bo‘lish, lazzatlanish va zavq olishni maqsad qilgan kontentlar voyaga yetmaganlarning psixologiyasiga salbiy ta’sir qiladi. Ular o‘zlarini boshqalar bilan solishtirib, o‘zini past baholay boshlaydi, bu esa ruhiy tushkunlikka, o‘ziga ishonchsizlikka olib keladi. Internetda mavjud bo‘lgan nomaqbul axborotlar, zo‘ravonlik, nojo‘ya kinolar va behayo tasvirlar bolalarning xulq-atvorida salbiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi.

Ayrim holatlarda yoshlar real hayotdagi qadriyatlarni unutib, virtual hayotni ustun qo‘yishadi. Ijtimoiy tarmoqlarda ko‘p vaqt o‘tkazish yoshlarni darslardan chalg‘itadi, ularning aqliy va jismoniy faolligi pasayadi. Bu esa maktabdagi muvaffaqiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Muammoning asosiy sabablari sifatida ota-onalarning nazoratsizligi, bolalarning axborot madaniyatining pastligi, maktablarda mazkur mavzu bo‘yicha yetarli tushuntirish ishlarining olib borilmasligi va ko‘ngilochar kontentlarning haddan ortiq ko‘pligini ko‘rsatish mumkin. Ushbu muammoning yechimlari esa quyidagilardan iborat: ota-onalar farzandlarining internetdagi faoliyatini nazorat qilishlari, ular bilan do‘stona muloqotda bo‘lishlari, bolaga ishonch bilan yondashgan holda, noto‘g‘ri kontentlarning salbiy oqibatlarini tushuntirishlari kerak. Maktablarda axborot madaniyati, raqamli gigiyena, ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri foydalanish mavzularida muntazam darslar tashkil etilishi lozim. [2, -22 b.].

Psixologlar bilan individual suhbatlar ham foydali bo‘ladi. Davlat tomonidan esa voyaga yetmaganlar uchun xavfsiz internet muhitini yaratish, yoshga oid cheklovlar, filtr tizimlarini kuchaytirish, ijtimoiy tarmoqlarda davlat nazoratini oshirish zarur. Maxsus qonunlar bilan himoya choralari ko‘rilmog‘i lozim. Shuningdek, yoshlar bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishi uchun sport to‘garaklari, madaniy va ilmiy klublar, ijtimoiy loyihalar ko‘paytirilishi kerak. Bunda ularning ijtimoiy tarmoqlarga qiziqishi tabiiy ravishda kamayadi. Ijtimoiy tarmoqlar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan bir paytda, ularning salbiy ta’sirlaridan yosh avlodni himoya qilish – jamiyatning

umumiy vazifasidir. Bu borada ota-onalar, pedagoglar, davlat va ijtimoiy institutlar hamkorlikda harakat qilgan taqdirdagina natijaga erishish mumkin. [3, -72 b.].

O‘smirlarni raqamli dunyoda ongli, tanqidiy fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalash, ularning sog‘lom psixologik rivojlanishiga xizmat qiladi. Bugungi globallashuv va raqamli inqilob davrida internet, xususan, ijtimoiy tarmoqlar hayotimizning ajralmas bir qismiga aylanib ulgurdi. Ayniqsa, yoshlar va voyaga yetmaganlar orasida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish darajasi keskin oshib bormoqda. Bu holat bir tomondan ma’lumot almashish, o‘zini ifoda etish, yangi bilimlar olish va aloqa qilish imkonini berayotgan bo‘lsa-da, ikkinchi tomondan voyaga yetmaganlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan omillardan biri sifatida ham ko‘rilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarning asosiy tahdidi shundaki, ular yosh ongiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Voyaga yetmaganlar ko‘pincha real hayot bilan virtual olam o‘rtasidagi chegara va tafovutni anglab yetmaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda namoyon etilayotgan yolg‘on go‘zallik me’yorlari, yashirin reklama, zo‘ravonlik, yengil-elish, noto‘g‘ri qadriyatlar va buzilgan axloqiy normalar yoshlar xulq-atvorining shakllanishida salbiy rol o‘ynaydi. Masalan, ayrim ijtimoiy tarmoqlarda ommalashgan “challenge”lar yoki “trend”lar ko‘plab yoshlar uchun xavfli harakatlarni amalga oshirishga turtki bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar virtual do‘stlar orttiradi, ammo bu munosabatlar ko‘pincha sun’iy, yuzaki va qisqa muddatli bo‘ladi. Bu esa ularni yolg‘izlik, tushkunlik, depressiya va hatto o‘z joniga qasd qilish kabi holatlarga olib kelishi mumkin. [4, -112 b.].

Boshqalar bilan solishtirish, like va followerlar soniga haddan ortiq e’tibor berish esa o‘z-o‘zini qadrlash hissining pasayishiga olib keladi. Ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’siri faqat psixologik emas, balki jismoniy sog‘liqqa ham daxldor. Uzoq vaqt telefon yoki planshet ekraniga tikilib o‘tirish, harakatsizlik, uyqu rejimining buzilishi kabi omillar yosh organizmga zarar yetkazadi. Bundan tashqari, haddan tashqari ko‘p vaqtni ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazish maktabdagi o‘qishga, oilaviy va ijtimoiy hayotga

bevosita ta’sir etadi. Mazkur muammoni bartaraf etish uchun bir qator yechimlarni taklif etish mumkin. Avvalo, ota-onalar va o‘qituvchilar bolalar va o‘smirlar bilan ochiq muloqotda bo‘lishlari, ularning internetdagi faoliyatini nazorat qilishlari lozim. Biroq bu nazorat majburlov yo‘li bilan emas, balki ishonch asosida, tarbiyaviy yondashuv bilan amalga oshirilishi kerak. Ota-onalar o‘zlari ham ijtimoiy tarmoqlarda savodli bo‘lishlari, bolalarga internet madaniyatini tushuntirishlari muhim. Shuningdek, maktab dasturlariga “Media savodxonlik” va “Raqamli gigiyena” kabi fan yoki modullarni kiritish foydali bo‘ladi. Bu orqali o‘quvchilar ijtimoiy tarmoqlarda qanday axborotni iste’mol qilish, uni tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini o‘zlashtirishlari mumkin. Davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan yoshlar uchun foydali va mazmunli onlayn kontentlar yaratish, ularga ijodiy, ilmiy va ijtimoiy faollikni targ‘ib qiluvchi loyihalarni taklif qilish orqali ularni ijobiy virtual muhitga yo‘naltirish ham samarali choradir. Yana bir muhim jihat – qonunchilik bazasini takomillashtirish. [5, -192 b.].

Voyaga yetmaganlarni internetdagi salbiy kontentdan himoya qilish, yoshi kichik foydalanuvchilar uchun xavfsiz onlayn muhitni yaratish borasida aniq qonunlar va texnologik yechimlar zarur. Bunda sun’iy intellekt va filtr tizimlaridan foydalanish ham muhim rol o‘ynaydi. Mualliflarning aytishicha, tadqiqot natijalari smartfondan foydalanish va g‘ayri tabiiy ravishda qaror qabul qilish o‘rtasidagi bog‘liqlik borasida tobora soni ortib borayotgan dalillarni to‘ldirgan. Ular, bu singari impulsivlik, maqsadga erishish uchun qulay bo‘lmagan xulq atvorga ta’sir qilishi mumkinligini ta’kidlashmoqda.Yana boshqa tarafdan esa odamlar o`rtasida tarqalgan Instagram, tik tok, skype, facebook va boshqa tarmoqlar.Bugun ijtimoiy tarmoqlar aholining hokimliklar bilan muloqot qilishlari uchun maydon vazifasini o‘tamoqda, u yoki bu hujjatlar, hodisalar va jarayonlar bo‘yicha jamoatchilik fikrini o‘rganishda foydalanib kelinmoqda Xususan, fuqarolar o‘zlarining shaxsiy hamda mansabdor shaxslarning faoliyat yuritayotgan davlat idoralariga tegishli rasmiy sahifalari orqali murojaat

yo‘llab, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar yuzasidan ochiq fikr bildirib, jamiyatdagi dolzarb masalalarga befarq emasliklarini namoyon etmoqda. Bu haqda 'Yuksalish' umum xalq harakati axborot xizmati ma’lum qilmoqda.Qayd etilishicha, ko‘p hollarda bu muammolarga blogerlar, alohida internet-nashrlar, ijtimoiy tarmoqlarning minglab foydalanuvchilarining faol fuqarolik pozitsiyasi tufayli o‘zaro maqbul yechimlarni topishga erishilmoqda. Britaniya siyosatchisi Uinston Cherchil aytganidek: «Haqiqat ishtonini kiyguncha, yolg‘on dunyoning yarmini aylanib chiqishga ulguradi».

Mish-mishlar va asossiz axborotlarning tarqalishi jamiyatda vahima uyg‘otishi mumkin. Shu qatorda, ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan ayrim o‘yinlar voyaga yetmagan yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularning ruhiy holatini izdan chiqarishi kuzatilgan. Bu o‘yinlar natijasida ayrim yoshlar orasida turli harakatlar paydo bo‘lib, ular haqida katta shov-shuvlar ko‘tarilgan. Hatto bu harakat ixlosmandlarini dunyodagi eng yovuz odamlarga qiyoslash hollari ham uchragan. Jamiyatdagi ayrim muammolarda esa ularni aybdor sifatida ko‘rsatishga urinishlar bo‘lgan. [6, -12 b.].

Qonuniy jazo bilan qo‘rqitishdi. Mubolag‘a qilib aytganda, kvadroberlar bo‘lmasa, ancha farovonroq va tinchroq yashashimiz mumkinligi uqdirildi. Bu harakatga qarshi taraflarning yagona argumenti – go‘yoki kvadroberlar ko‘chada odamlarga tashlanib, qo‘rqitib-tishlab zarar yetkazishi mumkin emish. Judayam kuchsiz va munozarali bahona, shunday emasmi? Chunki har qanday odam bu ishni qilishi mumkin, hatto kaltaklashi yoki o‘ldirishi ham mumkin. Ma’lumot uchun aytish kerak, kvadroberlar (inglizcha - quadrobists, quadrobers, bu atama aslida lotincha quattuor — to‘rt va inglizcha aerobics — aerobika so‘zlaridan olingan) – bu hayvonlarning xatti-harakatlari va odatlariga taqlid qiluvchi odamlarning, asosan bolalar va o‘smirlarning ijtimoiy harakati bilan tavsiflangan hodisa. Ular mushuk yoki it kabi hayvonlarning kostyumlari va niqoblarini kiyib, to‘rt oyoqlab yurishadi. Ushbu harakatning paydo bo‘lishi uning psixologik ildizlari va jamiyat uchun oqibatlari haqida odamlarda qiziqish uyg‘otishi va savollar tug‘dirishi tabiiy.

Kvadroberlikka qiziqishning ehtimoliy sabablaridan biri – bu shafqatsiz reallik va jamiyat bosimidan (societal pressure) qochish istagi bo‘lishi mumkin. Hayvonlarga taqlid qiladigan xulq-atvor bolalarga jamiyat qoidalari va talablari unchalik qat’iy belgilanmagan muhitda o‘zlarini xavfsizroq va tushunarliroq his qilishlariga imkon beradi. Bundan tashqari, bu harakatga oid bo‘lish – stressdan bo‘lish yoki ichki nizolarni hal qilish uchun ham xizmat qilishi mumkin. Ota-onalar mobil qurilmalar bolalarning ijtimoiy, hissiy va jismoniy holatiga qanday ta'sir qilishi to’g’risida bahslashayotgan bir paytda, bolalar o'zlarining hayotlarini ushbu telifon vositalarsiz tasavvur qila olmaydilar. Psixologlar, o'z navbatida, mobil qurilmalarning ta'sirini bolani rivojlantirishda qanday ishlatish haqida bosh qotirishadi. [7, -62 b.].

Ko'pgina tadqiqotchilar raqamli texnologiyalar kelajak avlodlar hayotini qanday o'zgartirishi haqida bahslashganda, bolalarning smartfondan foydalanishlarining afzalliklari va kamchiliklari haqida gapirishadi. Shunga qaramay, olimlar raqamli asrda bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini saqlash uchun bir necha usullarni keltirishadi. Keling, ularni batafsil ko'rib chiqamiz. Ota-onalar bolaning uyali telefondan foydalanish vaqtini nazorat qilsalar, unga o'zi uchun sog'lomroq faoliyatni topishga yordam berishadi yani kirakli saytlardan foydalanish eliktiron kitoblar uqish, yurtimizda bulyotgan yangiliklardan ba habar beruvchi saytlarga kerish. Shunday qilib, bolalar texnologiyadan foydalanish va odamlar bilan haqiqiy munosabatlar o'rtasidagi muvozanatga erishadilar.

Ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlarning xulq-atvoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ularning ijobiy jihatlari – muloqot doirasini kengaytirish, ta’limiy resurslarga kirish imkonini berish, ijodkorlikni rivojlantirish va global axborot oqimiga qo‘shilishdir. Shu bilan birga, salbiy tomonlari ham mavjud: noto‘g‘ri axborot tarqalishi, kiberbosim, ijtimoiy izolyatsiya va ruhiy tushkunlik xavfi.

Shu sababli, profilaktik yechimlar muhim ahamiyat kasb etadi:

- Ota-onalar va pedagoglar tomonidan nazorat va qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish.
- Media savodxonlikni oshirish va axborot madaniyatini shakllantirish.
- Yoshlarni ongli va maqsadli foydalanishga o‘rgatish.
- Ijtimoiy tarmoqlarda xavfsizlik va mas’uliyatli xulq-atvorni targ‘ib qilish.

Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlar uchun imkoniyatlar manbai bo‘lishi mumkin, biroq ularning salbiy ta’sirini kamaytirish uchun jamiyat, ota-onalar va pedagoglarning hamkorlikdagi sa’y-harakatlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, M., & Jiang, J. (2018). Teens, Social Media & Technology. Pew Research Center.
2. Twenge, J. M. (2017). iGen: Why Today’s Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy—and Completely Unprepared for Adulthood. Atria Books.
3. Odgers, C. L., & Jensen, M. R. (2020). Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age. Journal of Child Psychology and Psychiatry
4. «Yuksalish» umummilliy harakati axborot xizmati. (2023). Ijtimoiy tarmoqlarda jamiyat va hokimiyat o‘rtasidagi muloqot.
5. Jahon banki va O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi. (2022). O‘zbekistonda raqamli savodxonlik darajasi.
6. American Psychological Association (APA). (2020). Digital Media and the Developing Brain.
7. O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi. (2022). Raqamli madaniyat va gigiyena bo‘yicha tavsiyalar.

GEOGRAFIK BILIMLARNI OMMALASHTIRISH UCHUN VIDEO KONTENTLAR ISHLAB CHIQISHDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH

Umaraliyeva Madina

O'zbekiston Milliy Universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada geografik bilimlarni keng jamoatchilik orasida ommalashtirishga mo'ljallangan video kontentlarni yaratishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Geografiya fani tabiat, aholi, xo'jalik, hududiy jarayonlar, ekologik muammolar va inson bilan atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi kompleks fan hisoblanadi. Mazkur bilimlarni faqat yozma matn yoki an'anaviy ma'ruza shaklida taqdim etish ayrim murakkab geografik jarayonlarning keng auditoriya tomonidan anglanishini qiyinlashtirishi mumkin. Video kontent esa xarita, diagramma, sun'iy yo'ldosh tasviri, animatsiya, ovozli izoh va real manzara kabi elementlarni birlashtirish orqali geografik axborotni ko'rgazmali shaklda yetkazib beradi.*

Maqolada generativ sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash, matndan tasvir va video yaratish, avtomatik ovozlashtirish, subtitr tayyorlash, raqamli avatarlar hamda tavsiya algoritmlarining geografik videolar ishlab chiqish jarayonidagi vazifalari yoritilgan. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida yaratilgan kontentning tezkorligi, iqtisodiy samaradorligi, ko'p tilliligi va shaxsiylashtirish imkoniyatlari bilan bir qatorda, noto'g'ri ma'lumot, geografik obyektlarning buzib tasvirlanishi, algoritmik tarafkashlik, mualliflik huquqi va raqamli tengsizlik bilan bog'liq xavflar ham tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida geografik video kontent yaratishda "geograf-

mutaxassis — pedagog — sun’iy intellekt” hamkorligiga asoslangan nazoratli model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: *geografik bilim, video kontent, sun’iy intellekt, generativ sun’iy intellekt, raqamli xarita, GeoAI, geografik ta’lim, multimedia, vizualizatsiya, ommalashtirish.*

Kirish

Raqamli axborot muhiti rivojlanishi natijasida insonlarning ilmiy bilimlarni qabul qilish usullari ham o‘zgarib bormoqda. Bugungi auditoriya ko‘pincha katta hajmdagi matndan ko‘ra, qisqa, mazmunli va ko‘rgazmali video materiallarni tezroq qabul qiladi. Shu sababli ilmiy bilimlarni, jumladan, geografik ma’lumotlarni ommalashtirishda videolardan foydalanish muhim yo‘nalishlardan biriga aylandi.

Geografiya fani o‘z mohiyatiga ko‘ra vizual axborot bilan chambarchas bog‘liq. Xaritalar, globuslar, kosmik suratlar, hududiy sxemalar, grafiklar, diagrammalar va landshaft tasvirlari geografik bilimning asosiy ifoda vositalari hisoblanadi. Masalan, atmosfera sirkulyatsiyasi, tektonik plitalar harakati, daryoning shakllanish jarayoni, urbanizatsiya, migratsiya, cho‘llanish yoki iqlim o‘zgarishi kabi hodisalarni faqat matn yordamida tushuntirish yetarli bo‘lmasligi mumkin. Bunday jarayonlarni animatsiya, dinamik xarita va izohli video yordamida ko‘rsatish ularning mohiyatini ancha tushunarli qiladi.

Video kontent geografik obyektning joylashuvi, vaqt davomida o‘zgarishi va boshqa obyektlar bilan aloqasini bir vaqtning o‘zida namoyish qilish imkonini beradi. Videoda Orol dengizi maydonining yillar bo‘yicha qisqarishi, shaharning hududiy kengayishi, muzliklar chegarasining o‘zgarishi yoki aholining migratsiya yo‘nalishlari ketma-ket xaritalar orqali ko‘rsatilishi mumkin. Natijada tomoshabin geografik hodisani faqat eshitib yoki o‘qibgina qolmay, uning makon va zamondagi rivojlanishini ham kuzatadi.

Biroq sifatli ilmiy-ommabop videoni yaratish ko‘p vaqt va resurs talab etadi. Mavzuni tanlash, ishonchli ma’lumotlarni yig‘ish, ssenariy yozish, xarita va grafiklar tayyorlash, ovoz yozish, subtitr yaratish, montaj qilish va materialni turli platformalar uchun moslashtirish alohida ko‘nikmalarni talab qiladi. Sun’iy intellekt texnologiyalari mazkur bosqichlarning bir qismini avtomatlashtirib, geograf olimlar, o‘qituvchilar, talabalar va mustaqil kontent yaratuvchilar uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda.

UNESCO generativ sun’iy intellektni ta’lim va ilmiy faoliyatda inson manfaatlari, axborot xavfsizligi, shaffoflik va mutaxassis nazorati asosida qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. OECD tahlillariga ko‘ra, sun’iy intellektdan foydalanishning o‘zi avtomatik ravishda bilim hosil qilmaydi; uning samaradorligi pedagogik maqsadning aniqligi va inson tomonidan boshqarilishiga bog‘liq.

Tadqiqotning maqsadi va metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy maqsadi geografik bilimlarni ommalashtiruvchi video kontentlarni ishlab chiqishda sun’iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlari, vazifalari, afzalliklari va cheklovlarini nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Maqolani tayyorlashda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tasniflash va ilmiy manbalarni o‘rganish metodlaridan foydalanildi. Sun’iy intellekt asosida yaratilgan ta’limiy videolarga oid ilmiy tadqiqotlar, xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari, geografik axborot tizimlarini o‘qitish tajribasi hamda raqamli ta’limga doir ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Mazkur maqola empirik tajriba natijalari emas, balki mavjud ilmiy qarashlar va texnologik imkoniyatlarning nazariy sinteziga asoslanadi.

Geografik bilimlarni ommalashtirishda video kontentning o‘rni

Geografik bilimlarni ommalashtirish deganda ilmiy geografik tushunchalar, qonuniyatlar, jarayonlar va tadqiqot natijalarini keng jamoatchilik uchun sodda, tushunarli va qiziqarli shaklda yetkazish tushuniladi. Ommalashtirish jarayonida ilmiy

aniqlik saqlanishi, lekin murakkab terminlar auditoriyaning tayyorgarlik darajasiga mos ravishda izohlanishi lozim.

Geografik video kontentlarning bir necha asosiy turi mavjud. Birinchi turga muayyan geografik hodisani tushuntiruvchi qisqa videolar kiradi. Masalan, zilzila qanday sodir bo‘lishi, musson shamollari nima sababdan yo‘nalishini o‘zgartirishi yoki shahar “issiqlik oroli” qanday shakllanishi izohlanadi. Ikkinchi turdagi kontent ma’lum hudud, mamlakat, shahar yoki tabiiy obyekt haqida hikoya qiladi. Uchinchi tur statistik va kartografik ma’lumotlarning tahliliga asoslanadi. To‘rtinchi tur esa virtual geografik sayohat, dala tadqiqoti yoki GIS dasturidan foydalanish bo‘yicha videodars shaklida tayyorlanadi.

Videoning samaradorligi undagi ko‘rgazmali elementlar soni bilan emas, balki mazkur elementlarning o‘zaro uyg‘unligi bilan belgilanadi. Xarita, matn, ovoz va animatsiya bir-birini takrorlamasdan, bir umumiy fikrni ochib berishi kerak. Keraksiz effektlar, haddan tashqari tez almashinuvchi kadrlar va bir vaqtning o‘zida ko‘p ma’lumot berish tomoshabinning diqqatini asosiy mavzudan chalg‘itadi.

Geografik axborot tizimlari bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlarda video qo‘llanmalar va bosqichma-bosqich yo‘riqnomalar talabalarning murakkab amaliy jarayonlarni mustaqil o‘zlashtirishiga yordam berishi ko‘rsatilgan. Xususan, 2026-yilda e’lon qilingan tadqiqotda GIS bo‘yicha video qo‘llanmalar va ketma-ket ko‘rsatmalar talabalar tomonidan mavzuni tushunish hamda mustaqil ishlash uchun eng foydali materiallar sifatida baholangan.

Video kontent yaratishda qo‘llaniladigan sun’iy intellekt texnologiyalari

Sun’iy intellekt bitta dastur yoki vositadan iborat emas. U ma’lumotlarni tahlil qilish, tilni qayta ishlash, tasvirlarni aniqlash, yangi matn, ovoz, tasvir va video yaratish imkoniyatiga ega texnologiyalar majmuasidir. Geografik video kontent ishlab chiqishda uning quyidagi yo‘nalishlari muhim ahamiyatga ega.

Ssenariy va matn yaratish

Tabiiy tilni qayta ishlovchi generativ modellar video mavzusini rejalashtirish, sarlavha variantlarini ishlab chiqish, asosiy savollarni aniqlash va dastlabki ssenariyni tayyorlashda qo‘llanilishi mumkin. Masalan, “Amudaryo suv rejimiga iqlim va xo‘jalik faoliyatining ta’siri” mavzusidagi video uchun sun’iy intellekt kirish, asosiy tahlil, misollar va xulosa qismlaridan iborat dastlabki reja yaratishi mumkin.

Biroq yaratilgan matn tayyor ilmiy xulosa sifatida qabul qilinmasligi kerak. Til modeli ishonchli eshitiladigan, lekin noto‘g‘ri bo‘lgan sana, raqam, geografik nom yoki sababiy bog‘lanishni taqdim etishi mumkin. Shu bois har bir fakt ilmiy maqola, rasmiy statistika, atlas, ma’lumotlar bazasi yoki mutaxassis xulosasi bilan tekshirilishi zarur.

Sun’iy intellekt ssenariyni turli auditoriyalarga moslashtirishda ham yordam beradi. Bir mavzuning maktab o‘quvchilari, talabalar, sayyohlar yoki soha mutaxassislari uchun alohida variantlari yaratilishi mumkin. Shunga qaramay, auditoriyaning ehtiyojlari va mahalliy madaniy xususiyatlarini to‘g‘ri aniqlash inson muallifining vazifasi bo‘lib qoladi.

Xarita va geografik ma’lumotlarni vizuallashtirish

Geografik kontentning asosiy xususiyati uning makon bilan bog‘liqligidir. Sun’iy intellekt katta hajmdagi geoma’lumotlarni saralash, tasniflash va ulardagi hududiy qonuniyatlarni aniqlashda foydalanilishi mumkin. GeoAI, ya’ni geofazoviy sun’iy intellekt masofadan zondlash tasvirlarini tahlil qilish, obyektlarni aniqlash, yer qoplami turlarini tasniflash, hududiy o‘zgarishlarni kuzatish va geofazoviy savollarga javob berish kabi vazifalarni qamrab oladi.

Masalan, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari asosida o‘rmonlarning qisqarishi, shahar hududining kengayishi yoki suv havzasining o‘zgarishi aniqlanib, natija animatsion xarita shaklida videoga kiritilishi mumkin. Sun’iy intellekt turli yillardagi tasvirlarni taqqoslaydi, o‘zgarish kuzatilgan hududlarni ajratadi va ularni muallif tekshirishi uchun belgilab beradi.

Bunda sun’iy intellekt yaratgan tasvir bilan haqiqiy kartografik mahsulot o‘rtasidagi farqni unutmaslik kerak. Generativ model estetik jihatdan chiroyli, ammo geografik jihatdan noto‘g‘ri xarita yaratishi mumkin. Daryo yo‘nalishi, davlat chegarasi, masshtab, joy nomi yoki obyektlarning o‘zaro joylashuvi buzib ko‘rsatilishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun ilmiy videoda foydalaniladigan xaritalar tekshirilgan geoma’lumotlar asosida tayyorlanishi va unda manba, masshtab, shartli belgilar hamda zarur hollarda sana ko‘rsatilishi lozim.

Matndan tasvir va video yaratish

Generativ modellar yozma tavsif asosida rasm, animatsiya va qisqa video lavhalar yaratishi mumkin. Bu imkoniyat kamerada tasvirga olish qiyin bo‘lgan jarayonlarni ko‘rsatishda ayniqsa foydalidir. Masalan, materiklarning geologik davrlar davomida siljishi, magma harakati, okean oqimlari, atmosferadagi havo massalari yoki kelajakdagi shahar rivojlanishining ehtimoliy ssenariysi animatsiya yordamida tasvirlanadi.

Zamonaviy matndan video yaratuvchi modellar turli davomiylik, o‘lcham va formatdagi dinamik lavhalarni hosil qila oladi. Bunday texnologiyalar video ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirsa-da, yaratilgan lavha real geografik jarayonning hujjatli tasviri emas, balki model generatsiyasi ekanligi tomoshabinga ochiq bildirilishi kerak.

Ilmiy-ommabop videoda sun’iy yaratilgan vizual materialdan foydalanish mumkin, ammo u dalil vazifasini bajarmasligi kerak. Masalan, “kelajakda Toshkent qanday ko‘rinishi mumkin?” mavzusidagi generativ tasvir prognoz yoki ijodiy ssenariy sifatida berilishi mumkin. Uni kelajak haqidagi aniq ilmiy tasvir sifatida taqdim etish noto‘g‘ri bo‘ladi.

Ovozlashtirish va subtitr yaratish

Matnni ovozga aylantirish texnologiyalari professional ovoz yozish imkoniyati bo‘lmagan mualliflarga video tayyorlashni yengillashtiradi. Bitta ssenariy turli

ovozlarda va bir necha tillarda taqdim etilishi mumkin. Bu geografik bilimlarni o‘zbek, qoraqalpoq, rus, ingliz va boshqa tillarda ommalashtirish imkonini kengaytiradi.

Nutqni matnga aylantiruvchi tizimlar esa videoga avtomatik subtitr tayyorlaydi. Subtitr eshitish imkoniyati cheklangan foydalanuvchilar, shovqinli joyda video ko‘ruvchilar hamda chet tilini o‘rganayotgan auditoriya uchun muhimdir. Biroq avtomatik tizim geografik atamalar, mahalliy toponimlar va shaxs nomlarini xato yozishi mumkin. Masalan, “Qizilqum”, “Hisor”, “Amudaryo” yoki kam qo‘llaniladigan qishloq nomlari noto‘g‘ri tanilishi ehtimoli bor. Shu sababli avtomatik subtitrlar geograf yoki muharrir tomonidan tekshirilishi kerak.

Raqamli avatar va virtual boshlovchilar

Sun’iy intellekt asosidagi raqamli avatarlar tayyor matnni o‘qib, virtual boshlovchi vazifasini bajarishi mumkin. Bu usul muntazam ravishda ob-havo, ekologik holat, hududiy yangiliklar yoki geografik faktlarga bag‘ishlangan videolar tayyorlashda vaqtni tejaydi.

Sun’iy intellekt yaratgan ta’limiy videolar bo‘yicha mavjud tadqiqotlar ularning ayrim sharoitlarda an’anaviy o‘qituvchi videolariga yaqin o‘quv natijalarini berishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, texnik xatolar, sun’iylik hissi, ishonchlilik va axloqiy muammolar hali ham dolzarbdir. 2025–2026-yillardagi tezkor ilmiy sharhlarda bunday videolarning asosiy afzalliklari sifatida tezkorlik, ko‘lamni kengaytirish, shaxsiylashtirish va foydalanish imkoniyatini oshirish qayd etilgan; asosiy xavflar esa ishonchsiz mazmun, texnik cheklovlar va inson nazoratining kamayishi bilan bog‘langan.

Raqamli avatar haqiqiy olim, davlat vakili yoki mashhur shaxsga o‘xshatib yaratilgan bo‘lsa, auditoriya chalg‘itilishi mumkin. Shu bois avatar ekanligi ochiq ko‘rsatilishi va real shaxsning tasviri yoki ovozidan uning roziligisiz foydalanilmasligi kerak.

Kontentni shaxsiylashtirish va tarqatish

Sun’iy intellekt video davomiyligi, til murakkabligi va mavzu chuqurligini auditoriyaga moslashtirishga yordam beradi. Masalan, global iqlim o‘zgarishi haqidagi 15 daqiqalik asosiy videodan maktab o‘quvchilari uchun sodda variant, talabalar uchun dalillar va statistik ma’lumotlarga boy variant hamda ijtimoiy tarmoqlar uchun bir daqiqalik qisqa lavhalar yaratilishi mumkin.

Tavsiya algoritmlari foydalanuvchining avval ko‘rgan materiallari asosida unga yangi geografik videolarni taklif qiladi. Bu geografiya bilan qiziquvchi auditoriyani shakllantirishga yordam beradi. Biroq algoritm faqat ko‘rishlar sonini ko‘paytirishga yo‘naltirilsa, ilmiy mazmundan ko‘ra shov-shuvli sarlavha va keskin tasvirlarga ustunlik berilishi mumkin. Natijada murakkab geografik muammo haddan tashqari soddalashtiriladi yoki tomoshabinni jalb qilish uchun noto‘g‘ri talqin qilinadi.

Geografik video kontent yaratishning taklif etilayotgan modeli

Sun’iy intellektdan oqilona foydalanish uchun geografik video tayyorlash jarayonini beshta o‘zaro bog‘langan bosqichga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqich — ilmiy maqsadni belgilash

Avvalo videoning asosiy savoli aniqlanadi. “Iqlim o‘zgarishi” kabi juda keng mavzu o‘rniga “O‘zbekiston tog‘ muzliklarining qisqarishi suv resurslariga qanday ta’sir qiladi?” kabi aniq savol tanlanishi kerak. Shuningdek, videoning kim uchun mo‘ljallangani va tomoshabin uni ko‘rgach qanday bilimga ega bo‘lishi belgilab olinadi.

Ikkinchi bosqich — manbalarni yig‘ish va tekshirish

Ilmiy maqolalar, rasmiy statistika, kartografik ma’lumotlar, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari va mutaxassis fikrlari yig‘iladi. Sun’iy intellekt manbalarni guruhlash va dastlabki umumlashtirishga yordam berishi mumkin, ammo manbaning ishonchliligini mustaqil baholash zarur. Ma’lumotning sanasi, hududiy qamrovi, o‘lchov birligi va metodologiyasi tekshiriladi.

Uchinchi bosqich — ssenariy va vizual reja ishlab chiqish

Sun’iy intellekt yordamida dastlabki ssenariy yaratiladi. Keyin har bir jumlaga mos vizual material belgilanadi: xarita, grafik, fotosurat, animatsiya, ekrandagi yozuv yoki ekspert izohi. Aynan shu bosqichda videoning ilmiy mantiqi shakllanadi. Har bir tasvir “Nimani ko‘rsatmoqda?” va “Qaysi fikrni isbotlamoqda?” degan savollarga javob berishi kerak.

To‘rtinchi bosqich — ishlab chiqarish va tahrirlash

Ovozlashtirish, subtitr, animatsiya, xarita dizayni va montaj jarayonlarida sun’iy intellekt vositalaridan foydalaniladi. Biroq avtomatik yaratilgan har bir element inson tomonidan tekshiriladi. Toponimlar, chegaralar, raqamlar, grafik yozuvlari va tarjimalar alohida nazoratdan o‘tkaziladi.

Beshinchi bosqich — ekspertiza va auditoriya bahosi

Video e’lon qilinishidan oldin geograf-mutaxassis va imkon qadar pedagog yoki ilmiy muharrir tomonidan ko‘rib chiqiladi. E’lon qilingandan keyin auditoriyaning savollari, izohlari va tushunmovchiliklari tahlil qilinadi. Sun’iy intellekt bu fikrlarni guruhlashi va keyingi videolar uchun tavsiyalar tayyorlashi mumkin.

Mazkur modelda sun’iy intellekt muallifning o‘rnini egallamaydi. U ma’lumotni qayta ishlovchi, dastlabki variantlarni yaratib beruvchi va texnik jarayonni tezlashtiruvchi yordamchi sifatida qatnashadi. Ilmiy mazmun, axloqiy mas’uliyat va yakuniy qaror inson zimmasida qoladi.

Sun’iy intellektdan foydalanishning afzalliklari

Birinchi afzallik — vaqt va xarajatlarning kamayishidir. An’anaviy video yaratishda alohida ssenarist, dizayner, diktor, tarjimon va montajchi xizmatidan foydalanish talab qilinishi mumkin. Sun’iy intellekt mazkur vazifalarning dastlabki yoki texnik qismini avtomatlashtiradi.

Ikkinchi afzallik — geografik jarayonlarni dinamik ko‘rsatish imkoniyatidir. Oddiy suratda faqat bitta vaqt holati aks etsa, animatsion xaritada hududiy

o‘zgarishning ketma-ketligi namoyon bo‘ladi. Bu aholi sonining o‘sishi, shahar kengayishi, qirg‘oq chizig‘ining o‘zgarishi va transport oqimlari kabi mavzular uchun ayniqsa muhimdir.

Uchinchi afzallik — ko‘p tillilik. Bir ssenariy avtomatik tarjima, ovozlashtirish va subtitr yordamida turli tillarda tarqatilishi mumkin. Bu mahalliy geografik tadqiqotlarni xalqaro auditoriyaga, xalqaro ilmiy yangiliklarni esa mahalliy jamoatchilikka yetkazishga xizmat qiladi.

To‘rtinchi afzallik — inklyuzivlik. Subtitr, audiotavsif, matnning soddalashtirilgan varianti va ovoz tezligini moslashtirish turli ehtiyojga ega foydalanuvchilar uchun kontentdan foydalanishni yengillashtiradi.

Beshinchi afzallik — muntazam yangilash imkoniyati. Geografik va ekologik ma’lumotlar tez yangilanadi. Sun’iy intellekt yordamida videodagi eski statistika, xarita yoki izohni butun materialni qaytadan suratga olmasdan yangilash mumkin.

Muammolar va axloqiy xavflar

Sun’iy intellektning eng katta xavfi uning ishonchli shaklda noto‘g‘ri ma’lumot yaratish qobiliyatidir. Geografik faktlardagi kichik xato ham jiddiy oqibatga olib keladi. Masalan, daryo havzasi, hududiy chegara, shahar aholisi yoki tabiiy xavf darajasi noto‘g‘ri ko‘rsatilsa, tomoshabinda xato tasavvur shakllanadi.

Ikkinchi muammo — vizual soxtalashtirishdir. Sun’iy intellekt yaratgan toshqin, yong‘in, zilzila yoki muzlik tasviri real hodisaning videosi sifatida taqdim etilishi mumkin. Shu sababli generativ lavhalarga “sun’iy intellekt yordamida yaratilgan tasvir”, “model ssenariysi” yoki “illyustrativ animatsiya” kabi belgi qo‘yilishi lozim.

Uchinchi muammo — algoritmik tarafkashlik. Sun’iy intellekt modeli ko‘proq ma’lumot mavjud bo‘lgan mamlakat va tillarni yaxshiroq ifodalashi, kam o‘rganilgan hududlar yoki mahalliy geografik atamalarni esa noto‘g‘ri talqin qilishi mumkin.

Natijada dunyo geografiyasi yirik davlatlar va mashhur hududlar nuqtayi nazaridan bir tomonlama yoritiladi.

To‘rtinchi muammo — mualliflik huquqi. Xarita, fotosurat, musiqa, ovoz va videolardan foydalanishda litsenziya shartlari hisobga olinishi zarur. Sun’iy intellekt yaratgan materialning qaysi ma’lumotlar asosida tayyorlangani har doim ham ochiq bo‘lmaydi. Shu bois ochiq litsenziyali materiallardan foydalanish va barcha muhim manbalarni ko‘rsatish tavsiya etiladi.

Beshinchi muammo — raqamli tengsizlik. Yuqori tezlikdagi internet, zamonaviy qurilmalar va pullik sun’iy intellekt vositalariga kirish imkoniyati barcha hududlarda bir xil emas. OECD sun’iy intellektdan ta’limda samarali foydalanish uchun qurilmalar, internet, raqamli resurslar va pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini qamrab olgan teng infratuzilma zarurligini qayd etadi.

O‘zbekiston sharoitida qo‘llash istiqbollari

O‘zbekistonda geografik video kontentlar umumiy o‘rta ta’lim, oliy ta’lim, turizm, ekologik targ‘ibot, favqulodda vaziyatlardan ogohlantirish va hududiy rivojlanish masalalarini yoritishda qo‘llanilishi mumkin. Mamlakat hududining tabiiy sharoiti, cho‘l va tog‘ landshaftlari, suv resurslari, tarixiy shaharlar, urbanizatsiya jarayonlari hamda ekologik muammolari ommabop videolar yaratish uchun boy mavzularni taqdim etadi.

O‘zbekiston Respublikasida 2024-yil 14-oktabrda sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi tasdiqlangan. Strategiyada sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha aholining bilim va ko‘nikmalarini oshirish, malakali kadrlar tayyorlash, ochiq va katta ma’lumotlar to‘plamlarini shakllantirish hamda zarur infratuzilmani rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Geografik bilimlarni sun’iy intellekt asosidagi video kontent orqali ommalashtirish mazkur vazifalarning ta’limiy va ma’rifiy yo‘nalishlariga mos keladi.

Mahalliy sharoitda quyidagi yo‘nalishlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq:

— o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi geografik atamalar bazasini yaratish;

— O‘zbekiston toponimlarini to‘g‘ri talaffuz qiluvchi ovoz modellarini takomillashtirish;

— maktab va oliy ta’lim dasturlariga mos qisqa geografik videolar kutubxonasini shakllantirish;

— Orolbo‘yi, tog‘ muzliklari, suv resurslari, cho‘llanish va shaharlarning rivojlanishiga bag‘ishlangan interaktiv xaritalar yaratish;

— universitetlarda geograf, kartograf, pedagog, dasturchi va media mutaxassislaridan iborat ijodiy guruhlar tashkil qilish;

— sun’iy intellekt yordamida yaratilgan geografik kontentni ilmiy ekspertizadan o‘tkazish tartibini ishlab chiqish.

Bu jarayonda oliy ta’lim muassasalari faqat tayyor sun’iy intellekt mahsulotlaridan foydalanuvchi emas, balki mahalliy ma’lumotlar, tillar va geografik xususiyatlarga mos yechimlarni yaratuvchi markazlarga aylanishi kerak.

Xulosa

Geografik bilimlarni ommalashtirish uchun video kontent ishlab chiqishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish katta ilmiy-ma’rifiy imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Generativ modellar ssenariy tuzish, xarita va vizual materiallar tayyorlash, ovozlashtirish, subtitr yaratish, animatsiya ishlab chiqish va kontentni turli auditoriyalarga moslashtirish jarayonlarini tezlashtiradi. Natijada geografik bilimlarni sodda, ko‘rgazmali, ko‘p tilli va keng auditoriyaga mos shaklda yetkazish imkoniyati ortadi.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan har qanday material ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘ladi, degan qarash xatodir. Geografik nomlar, statistik raqamlar, hududiy chegaralar, kartografik tasvirlar va sababiy bog‘lanishlar mutaxassis tomonidan tekshirilmasa, video kontent noto‘g‘ri axborot manbaiga aylanishi mumkin. Bundan tashqari, sun’iy tasvirlarni real hodisa sifatida ko‘rsatish, mualliflik huquqini

buzish, algoritmik tarafkashlik va raqamli tengsizlik kabi masalalar mas’uliyatli yondashuvni talab qiladi.

Shuning uchun eng maqbul yondashuv to‘liq avtomatlashtirilgan video ishlab chiqarish emas, balki sun’iy intellekt va inson salohiyatini birlashtiruvchi gibrid modeldir. Ushbu modelda geograf ilmiy aniqlikni, pedagog materialning tushunarliligini, media mutaxassisi vizual sifatni, sun’iy intellekt esa tezkorlik va texnik samaradorlikni ta’minlaydi.

Demak, sun’iy intellekt geografik bilimlarni ommalashtirishda geograf yoki o‘qituvchini almashtiruvchi vosita emas. U mutaxassisning ilmiy qarashlari va ijodiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi texnologik yordamchidir. Inson nazorati, ishonchli manbalar va aniq pedagogik maqsad asosida qo‘llanilgan sun’iy intellekt geografik savodxonlikni oshirish, aholining tabiat va jamiyatdagi hududiy jarayonlarni tushunishini yaxshilash hamda geografiya faniga qiziqishni kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.

2. OECD. *OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring Effective Uses of Generative AI in Education*. Paris: OECD Publishing, 2026. doi:10.1787/062a7394-en.

3. Hai, T. T., Mai, D. T. T., Nguyen, V. H. “A Rapid Review of Using AI-Generated Instructional Videos in Higher Education.” *Frontiers in Computer Science*, 2025, 7:1721093. doi:10.3389/fcomp.2025.1721093.

4. Žoncová, M., Vojteková, J., Tirpáková, A. “Video Manuals and Step-by-Step Tutorials as a Part of Teaching Materials of Geographic Information Systems: Student’s Perceptions.” *Technology, Knowledge and Learning*, 2026. doi:10.1007/s10758-026-09994-3.

5. Lee, J. va boshqalar. “Beyond Geospatial Inquiry: How Can We Integrate the Latest Technologies and Skills in Geography Education?” *Education Sciences*, 2023, 13(11):1128.

6. Mai, G. va boshqalar. “Towards the Next Generation of Geospatial Artificial Intelligence.” *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, 2025.

7. Tan, X. va boshqalar. “Artificial Intelligence in Teaching and Teacher Professional Development: A Systematic Review.” *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2025.

8. Zhang, Y. va boshqalar. “The Effect of Student Acceptance on Learning Outcomes: AI-Generated Short Videos and Paper-Based Materials.” *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2024.

9. UNESCO. *AI and Education: Guidance for Policy-makers*. Paris: UNESCO, 2025.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ–358-son “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.

5. БУДУЩЕЕ ПЛАНЕТЫ: ГЕОГРАФИЯ, КЛИМАТ, ЭКОЛОГИЯ И КОСМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

OROLBO‘YI MINTAQASIDA SAKSOVUL EKISH LOYIHALARI: AMALGA OSHIRILGAN CHORA-TADBIRLAR VA ERISHILGAN NATIJALAR TAHLILI

Jobborova Gulsanamxon Sherzodbek qizi

Namangan davlat pedagogika inistituti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Orol dengizi hududida yuzaga kelgan ekologik muommolar xususan cho’llanish, tuproq degradatsiyasi va atmosfera havosining chang - tuz aralashmalari bilan ifloslanishi sharoitida saksovul ekish loyihalari tahlil qilingan. Saksovulning biologik va ekologik xususiyatlari, uning ekstremal iqlim sharoitlariga moslashuvchanligi, tuproqni mustahkamlash hamda shamol eroziyasini kamaytirishdagi roli keng yoritilgan. Shuningdek, Orol bo’yi mintaqasida olib borilayotgan amaliy chora-tadbirlar va ularning natijasida erilishilgan ijobiy o’zgarishlar haqida malumotlar berilgan. Olingan ijobiy natijalar saksovul ekish ishlari degradatsiyaga uchragan yerlarni tiklash, chang va tuz bo’ronlari intensivligi pasaytirish hamda ekologik barqarorlikda muhim omil ekanligini ko’rsatadi.*

Kalit so’zlar: *Orol dengizi, Orol bo’yi, saksovul, ekologik muommolar, cho’llanish, tuproq eroziyasi, chang va tuz bo’ronlari, ekologik barqarorlik.*

Аннотация: *В данной статье анализируются экологические проблемы, возникшие в регионе Аральского моря, в частности опустынивание, деградация почв и загрязнение воздуха пыле- солевыми смесями. Подробно рассматриваются биологические и екологичесие свойства саксаула, его адаптивност к екстремальным климатическим условиям, укрепление почв и роль в снижиение ветровой эрозии. Также представлена информация о практических мерах принимаемых в регионе Аральского моря, и о полижительних результатах,*

достигнутых в результате. Полученные положительные результаты свидетельствуют о том, что посадка саксаула является важным фактором восстановления деградированных земель, снижения интенсивности пылевых и соляных бурь и содействия экологической стабильности.

Ключевые слова: Аральское море, побережье Аральского моря, саксаул, экологические проблемы, опустынивание, эрозия почвы, пылевые и соляные бури, экологическая стабильность.

Abstract: *This article analyzes the projects of planting saxaul in the context of environmental problems in the Aral Sea region, in particular, desertification, soil degradation and air pollution with dust-salt mixtures. The biological and ecological properties of saxaul, its adaptability to extreme climatic conditions, soil consolidation and its role in reducing wind erosion are widely covered. It also provides information on practical measures being taken in the Aral Sea region and the positive changes achieved as a result. The positive results obtained indicate that saxaul planting is an important factor in the restoration of degraded lands, reducing the intensity of dust and salt storms, and ecological stability.*

Keywords: *Aral Sea, Aral Sea coast, saxaul, ecological problems, desertification, soil erosion, dust and salt storms, ecological sustainability.*

KIRISH

Orol dengizi havzasida yuzaga kelgan ekologik inqiroz zamonaviy davrning eng dolzarb muommolaridan biri hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab suv resurslaridan no’togri va haddan tashqari foydalanish natijasida dengiz sathining keskin pasayishi kuzatildi. Natijada katta hududlarda qurigan dengiz tubi shakllanib bu, hududlar asta-sekin cho’l landshaftlariga aylana boshladi. Ushbu jarayon tuproq degradatsiyasi, sho’rlanish, biologik xilma-xillikning kamayishi hamda chang-tuz bo’ronlarining kuchayishi kabi salbiy ekologik oqibatlarni yuzaga keltirdi. Qurigan dengiz tubida yuzaga kelgan ekologik muommolarni kamaytirish maqsadida so’nngi

yillarda keng ko’lamli tiklash ishlari amalga oshirilmoqda. Xususan, saksovul o’simligini ekish orqali o’rmonlashtirish ishlari muhim yo’nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Saksovul qurg’oqchil va sho’rlangan sharoitlarga moslashgan o’simlik bo’lib, u tuproqni mustahkamlash, shamol eroziyasini kamaytirish hamda chang-tuz zarrachalarining tarqalishini cheklashda muhim rol o’naydi. Shu sababli, ushbu o’simlikni keng miqyosda ekish Orolbo’yi hududida ekologik barqarorlikni tiklashning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Orol dengizining qurigan dengiz tubidagi qumli tuproqlar uchun eng moslashuvchan tuz va qurg’oqchillikka chidamli turlardan biri qora saksavul bo’lib u natriy keltirib chiqaradigan sho’rlanishga javoban ildiz tizimlarini rivojlantiradi [1]. So’ngi yillarda davlat darajasida olib borilayotgan dasturlar asosida saksovul ekish maydonlarini sezilarli darajada kengaytirildi. Ushbu jarayonda zamonaviy agrotexnik usullarini joriy etish, ko’chat yetishtirish tizimini takomillashtirish hamda hududning tabiiy-iqlim sharoitlariga inobatga olgan holda ekish ishlari tashkil etilmoqda. Natijada ayrim hududlarda tuproqning mustahkamlash, shamol tezligining pasayishi va vegatatsiya qoplamining tiklanishi kuztilmoqda. Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan ishlar bilan bir qatorda qator muommolar ham saqlanib qolmoqda. Jumladan, iqlim sharoitining keskinligi suv resusrlarining yetishmasligi, tuproqning yuqori darajada sho’rlanganligi hamda ko’chatlarning past ununchanligi ayrim hududlarda kutilgan natijalarga erishishni cheklab qo’ymoqda. Bu esa saksovul ekish loyihlarini yanada takomillashtirish, ularni ilmiy asosda tashkil etish va monitoring tizimini kuchaytirishni talab etadi. Shu munosabat bilan mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Orolbo’yi mintaqasida saksavul ekish loyihalari doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlarni o’rganish, ularning samaradorligini tahlil qilish hamda erishilgan natijalarni baholashdan iborat. Tadqiqot natijalari hududda olib borilayotgan ekologik tiklash siyosatini taakomillashtirish va kelgusida rejalashtirish ishlarida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM

Orolbo'yi mintaqasida yuzaga kelgan ekologik muommolarni bartaraf etish maqsadida so'nggi yillarda keng ko'lamli saksavul ekish loyihalari amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar hududning tabiiy-iqlim sharoitlari, tuproq tarkibi hamda cho'llanish jarayonlarining xususiyatlarini inobatga olgan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Orol dengizi qurib qolishi natijasida 5 million gektardan ziyod ekologik fojia kelib chiqdi va Orolqum cho'li paydo bo'lib, Orol dengiziga yaqin hududlarda tuzli va qumli bo'ron tarqalishi yuzaga keldi. Bu tarqalayotgan tuzli va qumli bo'ronning ta'sir doirasi 500 kilometrdan oshayotgani bu muommoning juda keng qamrovliligidan dalolat. Qurib qolgan Orol dengizidan Orol bo'yi hududlarda har yili 100 million tonnagacha chang ko'tariladi [2]. Shu muommoni qisman yoq qilish uchun saksavul o'simligi Markaziy Osiyoning qurg'oqchil hududlarida ekologik barqarorlikni ta'minlovchi muhim o'simliklardan biri hisoblanadi. United Nations Devolopment Programme tomonidan olib borilgan monitoring natijalariga ko'ra, ushbu o'simlik Orol dengizining qurigan tubini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarga ko'ra yetilgan bitta saksavul butasi 4 tonnagacha ko'chma qumni ushlab qolish xususiyatiga ega bo'lib bu qumni ko'chishini sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, 7 yillik saksovulzorlar hududida shamol tezligi deyarli nol darajagacha pasayadi, natijada tuz va chang bo'ronlarining tarqalishi oldi olinadi. Saksovulzorlarning ekologik samaradorligi yana shundaki, har bir gektar maydon yiliga o'rtacha 1135 kg karbonat angidridni o'zlashtirib, 835 kg kislorod ajratadi. Bu esa atmosferaning havosining sifatini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi. O'simlikning ildiz tizimi 10-15 metr chuqurlikkacha yetib boradi, bu esa unga qurg'oqchil sharoitda ham yer osti namligidan samarali foydalanish imkonini beradi.[3]

BMT Bosh Assambleyasining 75 – sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Orolbo'yi hududini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi deb e'lon qilishni taklif etdi. Tashabbus global miqyosda qo'llab-quvvatlandi va joriy yilning may oyida BMT Bosh Assambleyasida bir

ovozdan tegishli rezolyutsiyani ma’qulladilar. Shu bilan birga, qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirish uchun ekologik falokat hududining hozirgi ahvoli, u yerda yuz berayotgan o‘zgarishlar haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish kerak. Shu munosabat bilan, BMTTD BMTning O‘zbekistondagi Orolbo‘yi hududi uchun inson xavfsizligi bo‘yicha Ko‘psheriklik trast fondi moliyalashtirayotgan YUNESKO bilan birgalikdagi «Barqaror qishloq hududlari rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash orqali Orolbo‘yi mintaqasida inson xavfsizligining dolzarb muammolarini hal qilish» Qo‘shma dasturi doirasida 2019 yilning kuzida va 2020 yilning bahorida Markaziy Osiyoning davlatlararo muvofiqlashtiruvchi suv xo‘jaligi komissiyasi Ilmiy-axborot markazining ikkita ekspeditsiyasini qo‘lladi. Qurigan dengiz tubi holatini monitoring qilish uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Xalqaro innovatsion markaz vakillari hamda ekologiya, tuproqshunoslik, gidrogeologiya, dendrologiya, botanika sohasidagi va GIS mutaxassislari jalb etildi. Tadqiq qilingan hudud Chinkdan Akpetkaning orol tizimigacha va suv kesmasidan to dengizning tarixiy belgisigacha bo‘lgan 1,2 million gektarni qamrab oldi. Orol dengizi qurigan tubini ilmiy o‘rganish va monitoring ishlari Galina Stulina ma’lumotlariga ko‘ra, 2005–2011-yillar davomida Markaziy Osiyo davlatlararo muvofiqlashtiruvchi suv xo‘jaligi komissiyasining ilmiy-axborot markazi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda keng ko‘lamli ekspeditsiyalarni amalga oshirgan. Mazkur tadqiqotlar doirasida kosmik suratlar tahlili asosida tuproq, gidrogeologik va geobotanik izlanishlar olib borilgan.

Ushbu ekspeditsiyalar natijasida sun’iy yo‘ldosh ma’lumotlarini qayta ishlash usullari takomillashtirildi hamda Geografik axborot tizimi (GIS) asosida tematik xaritalar yaratildi. Olingan natijalar so‘nggi o‘n yillikda landshaftlarning o‘zgarishini tahlil qilish, xatarli hududlarni aniqlash va ularni taqqoslash imkonini berdi. Shuningdek, mazkur ma’lumotlar qurigan Orol dengizi tubida tabiiy landshaftlarning shakllanish jarayonlarini chuqur o‘rganish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi.Tadqiqotlar natijalari va ekspeditsiyalar bo‘yicha xulosalar 2021-yilda nashr

etilgan “2019–2020 yillarda qurigan dengiz tubi monitoringi” nomli ilmiy asarda o‘z aksini topgan. Biroq, olib borilgan ishlarga qaramay, hozirgi kunda ham qariyb 1,5 million gektar hudud to‘liq qamrab olinmagan. Shu bois asosiy vazifalardan biri – qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb etish, monitoring ishlarini yakunlash hamda zamonaviy geoaxborot tizimlarini yanada rivojlantirishdan iborat.

Shu bilan birga, o‘rmon xo‘jaligi tashkilotlari bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki qurigan dengiz tubida ekologik barqarorlikni tiklashning asosiy yo‘li – bu mos hududlarda saksovul va boshqa cho‘l o‘simliklarini ekishdir. Mutaxassislar tomonidan aniqlangan hududlar asosida ko‘chat ekish ishlari rejalashtiriladi, ilmiy tadqiqot natijalari esa ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.[4]

Shuningdek davlat rahbarining tashabbusi bilan

Ushbu o’rmon-meliorativ tadbirlari uchun 7,8 ming tonna saksavul, qoraburoq, cherkez, qandim kabi cho’l o’simliklarining urug’i jamg’arildi. Har yili o’rtacha 1000 tagacha texnika va mexanizmlar 4 ta samolyot, 2 ta motodeltaplan jalb etildi. Ekish tadbirlarida 2 ming nafardan ziyod aholi, ishchi-xodim va mexanizatorlar ishtirok etdi.[5] Orol dengizi atrofida yashovchi mahalliy aholining salomatligini qolaversa hayvonot dunyosi, o’simliklar olamini saqlab qolish va Qoraqalpog’iston ekologiyasini yaxshilash uchun bir nechta xalqaro tashkilotlar bilan birgalikda qator loyihalar joriy etildi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot Dasturi (BMT Taraqqiyot Dasturi) O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi bilan birgalikda Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘rmon xo‘jaligi davlat qo‘mitasi bilan hamkorlikda 2025-yil mart oyida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Mo‘ynoq tumani, Qozoqdaryo o‘rmon xo‘jaligi, Oqpetki uchastkasida Orol dengizining qurigan tubidagi 80 gektar maydonga 80 ming tup saksovul ko‘chatlarini ekish bo‘yicha "Yashil Orol dengizi" kraudfanding tashabbusining navbatdagi bosqichini yakunladi. BMT Taraqqiyot Dasturi tomonidan amalga

oshirilayotgan “Yashil Orol dengizi” tashabbusi doirasida Orolbo‘yi mintaqasida saksovul ekish ishlari bosqichma-bosqich tashkil etilmoqda. Mazkur loyiha Yaponiya hukumati moliyaviy ko‘magida amalga oshirilib, mintaqada iqlimga moslashgan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va ekologik barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan.

Tadqiqot va amaliy ishlar natijasida saksovul ekishning innovatsion agrotexnologik usullari joriy etildi. Xususan, ekstremal cho‘l sharoitida o‘simliklarning yashab qolish darajasini oshirish maqsadida ko‘chat ildiz tizimini maxsus tayyorlangan aralashmada ivitish texnologiyasi qo‘llanildi. Ushbu aralashma suyuq organik o‘g‘it (go‘ng) va tuproqning turli nisbatlarda (1/5, 2/5, 3/5, 4/5, 5/5) kombinatsiyasidan iborat bo‘lib, tajriba-sinov ishlari dastlab 20 gektar maydonda o‘tkazildi. Natijalar yosh o‘simliklarning moslashuvchanligi va yashovchanlik darajasi sezilarli darajada oshganini ko‘rsatdi. Shuningdek, “Yashil Orol dengizi” platformasi BMT Taraqqiyot Dasturi tomonidan 2020-yil 11-martda tashkil etilgan bo‘lib, uning asosiy maqsadi Orolbo‘yi mintaqasi ekotizimini tiklash va mahalliy aholi turmush darajasini yaxshilashdan iboratdir. Loyiha doirasida jalb etilgan mablag‘lar bevosita qurigan Orol dengizi tubida saksovul ko‘chatlarini yetishtirish va ekish ishlariga yo‘naltiriladi.[6]

2022 yil 18 yanvar kungi qarori bilan Orol dengizining suvi qurigan tubi va Orolbo‘yining 1 mln gektargacha hududlarida cho‘l o‘simliklarini ekish ko’zda tutilgan. Unga ko‘ra, 2022−2026 yillarda Orol dengizining suvi qurigan tubi va Orolbo‘yi hududlarida “yashil qoplamalar” – himoya o‘rmonzorlari barpo etiladi. Bunda Qoraqalpog‘iston Respublikasida 500 ming gektar, Buxoro viloyatida 200 ming gektar, Navoiy viloyatida 250 ming gektar va Xorazm viloyatida 50 ming gektar cho‘l o‘simliklari: saksovul, qoraburoq, qandim va cherkez ekiladi.[7]

Orolbo’yi mintaqasida yuzaga kelgan ekologik muommolarni bartaraf etishda nafaqat davlat tashkilotlari, balki yoshlar, volontiyorlar va turli jamoatchilik tashkilotlarining ham faol ishtiroki kuzatilmoqda. So’nngi yillarda ekologik barqarorlikni ta’minlash, cho’llanish jaroyonlarini kamaytirish hamda qurigan dengiz

tubini o’rmoplashtirish maqsadida bir qator ekologik loyihalar amalga oshirildi. Ayniqsa, yoshlarning ekologik tashabbuslarda faol qatmashishi Orolbo’yi hududida olib borilayotgan tiklanish jaroyonlarining muhim tarkibiy qismilaridan biriga aylandi. Shunday loyihalardan biri sifatida “Aral School” ekologik volontyorlik dasturini misol keltirish mumkin. Ushbu loyiha doirasida mahalliy va xalqaro volontyorlar Orol dengizining qurigan tubida saksovul ko‘chatlarini ekish ishlarida ishtirok etdilar. Loyihaning asosiy maqsadi yoshlar o‘rtasida ekologik madaniyatni shakllantirish, iqlim o‘zgarishi muammolariga e’tibor qaratish hamda Orolbo‘yi hududidagi ekologik tiklanish ishlarini qo‘llab-quvvatlashdan iborat bo‘ldi. Volontyorlar nafaqat ko‘chat ekish, balki ekologik seminarlar, dala tadqiqotlari va hudud monitoringi kabi amaliy faoliyatlarda ham qatnashdilar. Ushbu loyiha BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) hamkorligida amalga oshirilgani bilan ham ahamiyatlidir. Orolbo‘yi hududida amalga oshirilayotgan yana bir muhim tashabbuslardan biri “Green Aral Sea” ekologik loyihasidir. Mazkur loyiha cho‘llanishga qarshi kurashish va qurigan dengiz tubida yashil hududlarni kengaytirishga qaratilgan. Loyiha doirasida volontyorlar va yoshlar tomonidan minglab saksovul ko‘chatlari ekilib, ekologik aksiyalar tashkil etildi. Shuningdek, loyiha orqali aholining ekologik muammolar haqidagi bilimlarini oshirish va jamoatchilikning ekologik loyihalardagi ishtirokini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratildi. Yoshlarning ekologik faolligini oshirishga xizmat qilayotgan loyihalardan yana biri “Train to the Aral Sea” ekologik aksiyasi hisoblanadi. Ushbu loyiha davomida O‘zbekistonning turli hududlaridan kelgan talabalar, volontyorlar va faol yoshlar Orolbo‘yi hududiga tashrif buyurib, ekologik seminarlar, tozalash ishlari hamda saksovul ekish tadbirlarida qatnashdilar. Mazkur loyiha yoshlarning ekologik muammolarga nisbatan mas’uliyatini oshirish va ularni amaliy ekologik faoliyatga jalb qilishda muhim rol o‘ynamoqda. Bundan tashqari, yirik korxona va tashkilotlar tomonidan ham yoshlar ishtirokida ekologik tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Navoiy kon-metallurgiya kombinati yosh xodimlari va talabalar tomonidan Orol

dengizining qurigan tubida keng ko‘lamli saksovul ekish ishlari tashkil etildi. Ushbu tashabbus ekologik muhitni yaxshilash bilan bir qatorda yoshlarning tabiatga bo‘lgan mas’uliyatini oshirishga ham xizmat qilmoqda. Umuman olganda, Orolbo‘yi hududida volontyorlar va yoshlar tomonidan amalga oshirilayotgan ekologik loyihalar ekologik tiklanish jarayonlarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu tashabbuslar orqali nafaqat saksovul ekish va o‘rmonlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda, balki yoshlar o‘rtasida ekologik madaniyat, tabiatga ehtiyotkorona munosabat va ijtimoiy mas’uliyat kabi muhim qadriyatlar ham shakllanmoqda. Kelgusida bunday loyihalarni yanada kengaytirish Orolbo‘yi mintaqasida ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Orolbo‘yi mintaqasida yuzaga kelgan ekologik muammolarni kamaytirishda saksovul ekish loyihalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Orol dengizining qurishi natijasida hosil bo‘lgan yangi cho‘l hududlarida chang-tuz bo‘ronlari, tuproq degradatsiyasi va biologik muvozanatning buzilishi kabi salbiy jarayonlar kuchaygan bo‘lsa-da, amalga oshirilayotgan o‘rmonlashtirish ishlari ushbu muammolarni yumshatishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, saksovul o‘simligi qurg‘oqchil va sho‘rlangan hududlarga moslashganligi sababli qurigan dengiz tubida ekologik barqarorlikni tiklashda samarali vositalardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda davlat dasturlari asosida saksovul ekish maydonlarining kengaytirilishi, pitomniklar tashkil etilishi hamda zamonaviy agrotexnologiyalarning qo‘llanilishi ekologik holatning asta-sekin yaxshilanishiga xizmat qilmoqda. Natijada ayrim hududlarda shamol eroziyasining kamayishi, vegetatsiya qoplamining tiklanishi va chang-tuz zarrachalarining tarqalish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Shuningdek, ekologik tiklanish jarayonlarida yoshlar va volontyorlarning ishtiroki ham

muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. “Aral School”, “Green Aral Sea”, “Train to the Aral Sea” kabi ekologik loyihalar doirasida ko‘plab volontyorlar tomonidan saksovul ekish ishlari amalga oshirilib, aholining ekologik madaniyatini oshirishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu esa ekologik muammolarni hal etishda jamoatchilik ishtirokining muhimligini ko‘rsatadi. Biroq olib borilayotgan ishlarga qaramasdan, ayrim muammolar ham saqlanib qolmoqda. Jumladan, iqlim sharoitlarining keskinligi, suv resurslarining yetishmasligi, tuproq sho‘rlanishining yuqoriligi va ko‘chatlarning past unuvchanligi ekologik tiklanish jarayonlarining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli, kelgusida saksovul ekish loyihalarini ilmiy asosda yanada takomillashtirish, monitoring tizimini kuchaytirish va zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xamrayev Xusen Fatullayevich. Edafik sharoitlarning qora saksavul o‘sish ko‘rsatkichlariga ta’siri. 2024.DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.14064536
2. Uzaqov I.E., Xamroxonova S.J., Ro‘zimova M.M., Uzoqova Z.A. Orol dengizini qurishidan kelib chiqadigan global muammolar va yechimlar // Science and Education. – 2024
3. Xudoyberdiyev A.A., Xamrayev X.F. Orol dengizi qurigan tubida saksavul o‘simligining ahamiyati va ildizlari ozuqa moddalarining o‘zlashtirishini baholash // 2024.
4. Gazeta. (2021, 16-dekabr). Orolbo‘yi haqida qisqasini aytganda — Umid bor!. https://gazeta.uz/oz/2021/12/16/aral/
5. O‘zbekiston Respublikasi O‘rmon va yashil hududlarni ko‘paytirish, cho‘llanishga qarshi kurashish agentligi. (2026, March 6). Orolning qurigan tubida cho‘l o‘simliklari ekish tadbirlari boshlandi. https://green.gov.uz

6. Alimov Q.T., Abatov A.R. O‘zbekiston Respublikasining Orol dengizi ekologik muammosi yuzasidan BMT bilan hamkorligi // Yangi O‘zbekiston, Yangi Tadqiqotlar jurnali. – 2025. – Vol. 3, Issue 2. – Online ISSN: 3030–3494. – Mavjud: https://phoenixpublication.net/

7. Egamberdiyev E.A., Lutfullayeva N.B., Abdixoliqov S.A. O‘zbekistonda chuchuk suv taqchilligi va ularni bartaraf etish usullari // Obrazovanie, nauka i innovatsionnie idei v mire. – Toshkent, O‘zbekiston

7. НОВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ИННОВАЦИОННЫЙ БИЗНЕС, ФИНАНСЫ, ТУРИЗМ И ГЛОБАЛЬНЫЕ РЫНКИ

YANGI IQTISODIY MAKON: INNOVATSION BIZNES, MOLIYA, TURIZM VA GLOBAL BOZORLAR

Mirsaidova Tamara Oybek qizi

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi chorvachilik va biotexnologiya universiteti Toshkent filiali

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ishida global iqtisodiy munosabatlarda yuz berayotgan fundamental transformatsiya jarayonlari va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda "Yangi iqtisodiy makon" konseptining tutgan o'rni chuqur tahlil qilingan. Innovatsion tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish, raqamli moliya ekotizimlari (FinTech) imkoniyatlaridan unumli foydalanish hamda aqlli turizm (Smart Tourism) trendlarining o'zaro sinergiyasi makro darajada o'rganilgan. Maqolada global bozorlarga integratsiyalashuv sharoitida milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligini oshirish mexanizmlari tahlil etilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida sifatli qiyosiy-mantiqiy tahlil, tizimli yondashuv, tarkibiy-funksional modellashtirish hamda ekspert baholash usullaridan foydalanilgan. Olingan natijalar iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiya qilish, transchegaraviy kapital oqimini jadallashtirish va xizmatlar ko'rsatish sifatini tubdan yaxshilash bo'yicha strategik dasturlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *Yangi iqtisodiy makon, innovatsion biznes, raqamli moliya, barqaror turizm, global bozorlar, raqamli iqtisodiyot, blokcheyn, ekotizim, intellektual kapital, venchur moliyalashtirish.*

Аннотация. *В данном исследовании проведён углублённый анализ фундаментальных трансформационных процессов, происходящих в системе глобальных экономических отношений, а также роли концепции «Нового*

экономического пространства» в обеспечении макроэкономической стабильности. На макроуровне исследована синергия развития субъектов инновационного предпринимательства, эффективного использования возможностей цифровых финансовых экосистем (FinTech) и современных тенденций умного туризма (Smart Tourism). В статье проанализированы механизмы повышения конкурентоспособности национальных экономик в условиях интеграции в мировые рынки. В качестве методологии исследования использованы качественный сравнительно-логический анализ, системный подход, структурно-функциональное моделирование и методы экспертной оценки. Полученные результаты могут служить научной основой для разработки стратегических программ, направленных на диверсификацию отраслей экономики, ускорение трансграничного движения капитала и кардинальное повышение качества предоставляемых услуг.

Ключевые слова: *новое экономическое пространство, инновационный бизнес, цифровые финансы, устойчивый туризм, глобальные рынки, цифровая экономика, блокчейн, экосистема, интеллектуальный капитал, венчурное финансирование.*

Abstract. *This study provides an in-depth analysis of the fundamental transformation processes taking place in global economic relations and examines the role of the New Economic Space concept in ensuring macroeconomic stability. At the macro level, the study explores the synergy between the development of innovative entrepreneurship, the effective utilization of digital financial ecosystems (FinTech), and emerging trends in Smart Tourism. The article analyzes the mechanisms for enhancing the competitiveness of national economies in the context of integration into global markets. The research methodology is based on qualitative comparative-logical analysis, a systems approach, structural-functional modeling, and expert evaluation methods. The findings provide a scientific basis for developing strategic programs*

aimed at diversifying economic sectors, accelerating cross-border capital flows, and significantly improving the quality of service delivery.

Keywords: *New Economic Space, innovative business, digital finance, sustainable tourism, global markets, digital economy, blockchain, ecosystem, intellectual capital, venture financing.*

1. Kirish

1.1. Mavzuning global va makroiqtisodiy dolzarbligi

XXI asrning uchinchi o‘n yilligiga kelib, jahon iqtisodiy arxitekturasi jadal va qaytariqsiz o‘zgarishlar davriga kirdi. An’anaviy ishlab chiqarish omillariga, ya’ni ekstensiv resurslar, jismoniy mehnat va klassik kapitalga asoslangan iqtisodiy modellar o‘zining samaradorlik chegarasiga yetib bormoqda. Ularning o‘rnini yuqori texnologiyalar, sun’iy intellekt, katta hajmli ma’lumotlar, bulutli hisoblash tizimlari va raqamli platformalar boshqaradigan yangi iqtisodiy makon egallamoqda. Global inqirozlar, transchegaraviy savdo cheklovlari va geosiyosiy qayta shakllanishlar dunyo davlatlarini iqtisodiy o‘sishni ta’minlovchi mutlaqo yangi drayverlarni safarbar etishga majbur qilmoqda.

Ushbu sharoitda innovatsion biznes, zamonaviy moliya infratuzilmasi va xalqaro turizm industriyasining o‘zaro integratsiyasi global bozorlarning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi poydevor hisoblanadi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar va o‘tish davri iqtisodiyotiga ega davlatlar uchun ushbu uchta drayverni yagona zanjirga birlashtirish hayotiy zaruriyatga aylandi. Chunki intellektual mulk va xizmatlar eksporti jismoniy xomashyo eksportiga qaraganda ancha yuqori qo‘shilgan qiymat yaratadi va tashqi iqtisodiy tebranishlarga nisbatan yuqori bardoshlilik ko‘rsatadi.

1.2. Muammoning qo‘yilishi va ilmiy bo‘shliqlar

Hozirgi kunda iqtisodiyot nazariyasi va amaliyotida innovatsion biznes subyektlarining moliya bozorlari bilan integratsiyalashuv darajasi o‘rtasida jiddiy nomutanosiblik ko‘zga tashlanmoqda. An’anaviy bank-moliya tizimi o‘zining konservativ tabiati

tufayli startaplar, innovatsion g‘oyalar va yuqori texnologiyali loyihalarni moliyalashtirishda yetarlicha faollik ko‘rsata olmayapti. Buning asosiy sababi — innovatsion loyihalardagi yuqori risk darajasi va an’anaviy garov ta’minotining mavjud emasligidir. Muzokaralar va nazariy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muqobil moliya institutlari (venchur fondlari, kraudfanding platformalari) hali ko‘plab mamlakatlarda mukammal huquqiy va infratuzilmaviy asosga ega emas.: Ikkinchi tomondan, turizm sohasi ham zamonaviy raqamli ekotizimlardan va FinTech imkoniyatlaridan ajralgan holda o‘zining global jozibadorligini saqlab qola olmaydi. Sayyohlar oqimining xatti-harakatlari va talablari tubdan o‘zgargan: endilikda logistika, joylashtirish vositalari, to‘lov tizimlari va madaniy xizmatlar yagona raqamli platformada mujassam bo‘lishi talab etiladi. Muammo shundaki, yangi iqtisodiy makon doirasida ushbu tarmoqlarning o‘zaro sinergik effektini yuzaga keltirish, transchegaraviy to‘siqlarni bartaraf etish va milliy brendlarni global bozorlarga integratsiya qilish mexanizmlari tizimli ravishda mukammal tadqiq etilmagan.

1.3. Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi — yangi iqtisodiy makon sharoitida innovatsion biznes, raqamli moliya va smart-turizm sohalarining o‘zaro integratsiyalashuv qonuniyatlarini aniqlash, ularning global bozorlarga chiqish mexanizmlarini konseptual jihatdan asoslash hamda strategik rivojlantirish modellarini ishlab chiqishdan iborat.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi ilmiy va amaliy vazifalar hal etilishi lozim:

* Yangi iqtisodiy makon tushunchasining evolyutsiyasi va tarkibiy qismlarini konseptual jihatdan tadqiq etish;

* Innovatsion biznes va startap ekotizimlarini shakllantirish hamda ularni xalqaro darajaga olib chiqishning asosiy tendensiyalarini baholash;

* Raqamli moliya texnologiyalari va markazlashmagan moliya platformalarining an’anaviy bozorlar transformatsiyasiga ta’sirini chuqur tahlil qilish;

* Zamonaviy sharoitda turizm sohasining diversifikatsiyalashuv yo‘nalishlarini va aqlli turizmning iqtisodiy samaradorligini aniqlash;

* Milliy kompaniyalar va xizmat ko‘rsatuvchi subyektlarning global bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar majmuini shakllantirish.

2. Metodologiya

Tadqiqot ishining ilmiy qiymatini ta’minlash, ilgari surilayotgan g‘oyalarning obyektivligi va mantiqiyligini isbotlash maqsadida bir-birini to‘ldiruvchi sifat tahlili usullaridan tizimli ravishda foydalanildi.

2.1. Ma’lumotlar to‘plash va manbalar tahlili Tadqiqotning empirik va tahliliy asosi sifatida nufuzli xalqaro moliya va iqtisodiy institutlarning rasmiy materiallari olindi. Xususan, Jahon bankining innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotga oid yillik hisobotlari, Xalqaro valyuta jamg‘armasining raqamli moliya tizimlari tahlili, Butunjahon turizm tashkilotining global turizm oqimi va raqamli transformatsiyaga bag‘ishlangan ma’ruzalari chuqur o‘rganildi. Shuningdek, xalqaro ilmiy ma’lumotlar bazalaridagi (Scopus, Web of Science) zamonaviy iqtisodchi olimlarning ilmiy maqolalarida keltirilgan xulosalar qiyosiy tahlil qilindi.

2.2. Tahliliy va sifatli metodlar tizimi Tadqiqotda matematik hisob-kitoblar va formulalardan butunlay voz kechilgan holda, hodisalarning mohiyatini ochib beruvchi mantiqiy-abstrakt yondashuv, induksiya va deduksiya, qiyosiy iqtisodiy tahlil hamda tizimli-funksional modellashtirish metodlari qo‘llanilgan.

Tizimli yondashuv doirasida innovatsion biznes, moliya va turizm tarmoqlari alohida-alohida elementlar sifatida emas, balki bir-birini oziqlantiruvchi va global bozor bilan bog‘lovchi yagona iqtisodiy ekotizim qismlari sifatida tadqiq etildi.

SWOT-tahlil metodi yordamida innovatsion tadbirkorlik va smart-turizmning global makondagi ichki kuchli va zaif tomonlari, shuningdek, tashqi muhitdan kelayotgan imkoniyatlar va xavf-hatarlar tizimlashtirildi. Ekspert baholash metodi orqali esa soha mutaxassislarining raqamli transformatsiya jarayonlaridagi to‘siqlar to‘g‘risidagi fikrlari umumlashtirildi.

3. Natijalar

O‘tkazilgan keng ko‘lamli ilmiy-tahliliy o‘rganishlar natijasida yangi iqtisodiy makonning shakllanishi va barqaror ishlashi uchta strategik yo‘nalishning o‘zaro uzviy bog‘liqligiga tayanayotgani ma’lum bo‘ldi va quyidagi asosiy natijalarga erishildi.

3.1. Innovatsion biznes muhiti va raqamli startap ekotizimlari Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jahon miqyosida intellektual mulkka asoslangan biznes modellari an’anaviy aktivlarga ega bo‘lgan kompaniyalarni siqib chiqarmoqda. Startap loyihalarni xalqaro miqyosda moliyalashtirishda venchur kapitalining o‘rni keskin oshdi. Zamonaviy innovatsion biznes platformaviy xarakterga ega bo‘lib, u jismoniy chegaralarni tan olmaydi. Masalan, bulutli xizmatlar va sun’iy intellekt yordamida ishlovchi dasturiy ta’minotlar korxonalarga dunyoning istalgan nuqtasidagi mijozlar bilan real vaqt rejimida hamkorlik qilish imkonini bermoqda.

Natijalar shuni tasdiqlaydiki, innovatsion biznes subyektlarining muvaffaqiyati ularning ichki infratuzilmasidan ko‘ra, tashqi raqamli ekotizimga (tezkor internet, raqamli savdo qonunchiligi, malakali IT-mutaxassislar) qanchalik integratsiyalashganiga bog‘liq. Raqamli platformalar tufayli kichik va o‘rta biznes korxonalari ilgari faqat yirik korporatsiyalar erisha oladigan global ta’minot zanjirlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ulanish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

3.2. Raqamli moliya arxitekturasining tubdan o‘zgarishi (FinTech inklyuzivligi)

An’anaviy va sekin ishlovchi bank-moliya institutlari o‘rnini yuqori moslashuvchanlikka ega bo‘lgan raqamli moliya texnologiyalari egallamoqda.

Markazlashmagan moliya platformalari (DeFi) va blokcheyn texnologiyalarining rivojlanishi moliya bozorlarida shaffoflikni oshirib, vositachilar ulushini kamaytirdi.

O‘rganishlar natijasida aniqlanishicha, raqamli moliya vositalarining (elektron hamyonlar, smart-kontraktlar, P2P moliyalashtirish) ommalashishi global savdoda operatsion xarajatlarni sezilarli darajada qisqartirdi va transchegaraviy pul o‘tkazmalari tezligini bir necha kunlardan bir necha soniyalargacha tezlashtirdi. Bu holat innovatsion tadbirkorlarga o‘z loyihalari uchun dunyoning turli chekkalaridan kraudfanding orqali investitsiyalarni jalb qilish imkonini berdi. Moliya arxitekturasining raqamli ko‘rinishga kelishi, ayniqsa, bank xizmatlari yetib borishi qiyin bo‘lgan hududlarda biznes faolligini oshirishga va iqtisodiy inklyuzivlikni ta’minlashga xizmat qilmoqda.

3.3. Smart-turizm va global xizmatlar bozorining diversifikatsiyasi Turizm industriyasi bugungi kunda shunchaki sayohat qilish vositasi bo‘lmay, yuqori texnologiyalar sinovdan o‘tadigan va keng joriy etiladigan asosiy sohaga aylandi. "Aqlli turizm" (Smart Tourism) konsepsiyasi sayyohlik tajribasini shaxsiylashtirishga xizmat qilmoqda. Virtual va to‘ldirilgan borliq (VR/AR) texnologiyalari orqali madaniy meros obyektlarini raqamli namoyish etish, sun’iy intellekt yordamida ishlovchi aqlli gidlar va shaxsiy sayohat turoperatorlari xizmati sohadagi yangi standartlarni belgilamoqda.

Turizm sohasining raqamli moliya ekotizimi bilan integratsiyalashuvi natijasida iste’molchilar uylaridan chiqmasdan turib, dunyoning narigi chekkasidagi mehmonxona, transport va madaniy tadbirlarni bir marta bosish orqali bron qilish va to‘lovlarni xavfsiz amalga oshirish imkoniga ega bo‘ldilar. Bu tizim an’anaviy turistik agentliklar ehtiyojini kamaytirib, sayyoh va mahalliy xizmat ko‘rsatuvchi subyekt o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa o‘rnatdi, bu esa xizmatlar tannarxini pasaytirib, mahalliy jamoalarning daromadini oshirdi.

4. Munozara

4.1. Natijalarning ilmiy ahamiyati va tizimli tahlili

Tadqiqot davomida olingan natijalar iqtisodiyot fanidagi "Yangi iqtisodiy makon" tushunchasining mazmunini yanada boyitadi. Ushbu makon shunchaki alohida tarmoqlarning raqamli texnologiyalar bilan jihozlanishi emas, balki ularning o‘zaro bog‘liqlikda yangi qiymat yaratuvchi yagona organizmga aylanishidir. Sifatli mantiqiy modellashtirish shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiyotda eng yuqori multiplikativ effektga innovatsion biznes drayveri javob beradi. Negaki, innovatsion biznes o‘z orqasidan yangi moliyaviy vositalarga bo‘lgan talabni keltirib chiqaradi va turizm kabi xizmat ko‘rsatish tarmoqlari uchun yangi texnologik yechimlarni yetkazib beradi.

Raqamli moliya esa bu jarayonda "qon aylanish tizimi" vazifasini o‘taydi — u kapitalning eng samarali va istiqbolli loyihalarga tezkorlik bilan oqib o‘tishini ta’minlaydi. Turizm esa ushbu zanjirda global miqyosdagi iste’mol bozori bo‘lib, u mamlakatga tashqi valyuta oqimini olib keladi va milliy brendning xalqaro maydondagi nufuzini oshiradi.

4.2. Muqobil ilmiy qarashlar va yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil

Iqtisodiyot adabiyotlarida muqobil qarashlar ham mavjud. Ayrim neoklassik yo‘nalishdagi iqtisodchilar iqtisodiy o‘sish va barqarorlikning asosi hamon moddiy ishlab chiqarish, og‘ir sanoat va qishloq xo‘jaligi tarmoqlari hisoblanadi deb ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, virtual va raqamli xizmatlar sohasi ko‘p hollarda "iqtisodiy pufak" (bubble) effektini keltirib chiqarishi mumkin. Biroq, ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy postindustrial va axborotlashgan jamiyatda intellektual kapital va xizmatlar ko‘rsatish tezligi an’anaviy ishlab chiqarishga qaraganda resurslarni ancha samarali taqsimlash imkonini beradi. Sanoat tarmoqlari ham o‘z navbatida innovatsion biznes yechimlari va raqamli moliya vositalarisiz jahon bozorida raqobatbardosh bo‘la olmaydi. Binobarin, yangi iqtisodiy

makon an’anaviy tarmoqlarni inkor etmaydi, balki ularni yuqori texnologiyalar yordamida modernizatsiya qiladi.

4.3. Tadqiqot cheklovlari va istiqboldagi ilmiy yo‘nalishlar Mazkur tadqiqot muayyan cheklovlarga ham ega. Birinchidan, raqamli iqtisodiyot va yangi makonning rivojlanish sur’atlari turli mamlakatlarda raqamli tengsizlik (digital divide) sababli turlichadir. Infratuzilmasi va internet tezligi past bo‘lgan hududlarda ushbu modellarni joriy etish qiyin kechadi. Ikkinchidan, kiberhavfsizlik risklarining ortishi, shaxsiy ma’lumotlarning sizib chiqishi va kriptovalyuta munosabatlarining huquqiy tartibga solinmaganligi tizimli xavflarni yuzaga keltirmoqda.

Kelgusi ilmiy tadqiqotlarda sun’iy intellekt texnologiyalarini iqtisodiy xavfsizlik nuqtayi nazaridan tartibga solish, xalqaro raqamli soliq solish mexanizmlarini takomillashtirish va milliy iqtisodiyotlarni kiberhujumlardan himoya qilishning institutsional asoslarini o‘rganish rejalashtirilgan.

5. Xulosa va Tavsiyalar

Xulosalar

1. Yangi iqtisodiy makon — intellektual salohiyat, raqamli platformalar, moslanuvchan moliya mexanizmlari va innovatsion xizmatlar zanjirini o‘z ichiga olgan, an’anaviy chegaralardan xoli bo‘lgan global ekotizimdir.

2. Innovatsion biznes subyektlarining jadal rivojlanishi va xalqaro miqyosga chiqishi ko‘p jihatdan an’anaviy byurokratik to‘siqlarni chetlab o‘tuvchi raqamli moliya (FinTech) va muqobil moliyalashtirish institutlari samaradorligiga bog‘liq.

3. Turizm sektori raqamli platformalar va innovatsion biznes modellari bilan integratsiyalashgan holda, makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi, yangi ish o‘rinlari yaratuvchi va milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qiluvchi eng dinamik tarmoq sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Amaliy tavsiyalar

* Davlat boshqaruvi va qonun chiqaruvchi organlar uchun: Venchur fondlari, biznes-anjellar va kraudfanding platformalari faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi va ularni rag‘batlantiruvchi qonunchilik bazasini yaratish. Innovatsion startaplar uchun uzoq muddatli soliq ta’tillari va bojxona imtiyozlarini tizimli joriy etish.

* Biznes subyektlari va korxonalar uchun: Boshqaruv va operatsion jarayonlarga sun’iy intellekt, katta hajmli ma’lumotlar tahlili va bulutli tizimlarni joriy qilish. Transchegaraviy savdoni jadallashtirish uchun xalqaro raqamli to‘lov tizimlaridan unumli foydalanish va logistika zanjirlarini raqamlashtirish.

* Turizm sanoati subyektlari uchun: Milliy turistik jozibadorlikni oshirish maqsadida yagona "Smart Tourism" milliy platformasini yaratish. Madaniy meros obyektlariga sayyohlarni jalb qilishda VR/AR texnologiyalaridan foydalanish. Xalqaro bron qilish platformalarida mahalliy brendlarning ulushini agressiv marketing strategiyalari yordamida kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jahon banki (World Bank). Global Economic Prospects: Technology, Innovation, and Structural Transformations. Washington D.C.

2. Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF). The Digital Financial Revolution and the Future of International Monetary Systems. IMF Economic Policy Review.

3. Butunjahon turizm tashkiloti (UNWTO). International Tourism Report: Smart Destinations and Digitalization Trends. Madrid.

4. Karimov, A. (2023). Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar arxitekturasi: Nazariya, amaliyot va strategiyalar. Toshkent: "Iqtisod-Moliya" nashriyoti.

5. Schumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Harvard University Press.

6. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company.

7. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.

ГЕОЛОГИЯ КОРХОНАЛАРИ ИЧКИ АУДИТ ХИЗМАТИ САМАРАДОРЛИГИНИ KPI КЎРСАТКИЧЛАРИ АСОСИДА БАҲОЛАШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ризаев Нурбек Кодирович,

Избасаров Баходир Эргашевич

Тошкент Кимё халқаро университети.

E-mail: ***izbasarovbahodir71@gmail.com***

ORCID: 0009-0006-0174-8995

Аннотация: *Ушбу тезисда геология корхоналари ички аудит хизмати самарадорлигини KPI (Key Performance Indicators) кўрсаткичлари асосида баҳолаш тизимини такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилган. Геология соҳасидаги инвестиция лойиҳаларининг юқори таваккалчилик даражаси, молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ички назорат самарадорлигини ошириш зарурати ички аудит хизматини баҳолашнинг замонавий механизмларини жорий этишни талаб этади. Тадқиқотда ички аудит самарадорлигини баҳолашга оид халқаро ва миллий ёндашувлар таҳлил қилиниб, анъанавий баҳолаш усуллари ҳамда KPI тизимининг қиёсий таҳлили амалга оширилди. Муаллиф томонидан геология корхоналари фаолияти хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ички аудит самарадорлигини баҳолашнинг такомиллаштирилган KPI тизими таклиф этилди. Шунингдек, аудит натижаларини мониторинг қилиш, рискларни бошқариш самарадорлигини ошириш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш сифатига таъсир этувчи асосий кўрсаткичлар ишлаб чиқилди. Таклиф этилган ёндашув ички аудит хизматининг самарадорлигини ошириш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш ҳамда*

геология корхоналари фаолиятининг шаффофлиги ва инвестицион жозибадорлигини юксалтиришга хизмат қилади.

Калит сўзлар: *ички аудит, KPI, самарадорлик, геология корхоналари, корпоратив бошқарув, ички назорат, рискларни бошқариш, аудит баҳолаш, стратегик бошқарув, мониторинг.*

Аннотация: *В данной работе исследованы вопросы совершенствования системы оценки эффективности службы внутреннего аудита геологических предприятий на основе ключевых показателей эффективности (KPI). Высокий уровень инвестиционных рисков, необходимость эффективного использования финансовых ресурсов и повышения качества внутреннего контроля требуют внедрения современных подходов к оценке деятельности внутреннего аудита. В исследовании проанализированы международные и национальные подходы к оценке эффективности внутреннего аудита, проведено сравнительное исследование традиционных методов оценки и системы KPI. Автором предложена усовершенствованная система ключевых показателей эффективности с учетом специфики деятельности геологических предприятий. Разработаны рекомендации по мониторингу результатов внутреннего аудита, оценке эффективности управления рисками и повышению качества управленческих решений. Предложенный подход способствует повышению эффективности внутреннего аудита, совершенствованию корпоративного управления, укреплению системы внутреннего контроля и повышению инвестиционной привлекательности геологических предприятий.*

Ключевые слова: *внутренний аудит, KPI, эффективность, геологические предприятия, корпоративное управление, внутренний контроль, управление рисками, оценка аудита, стратегическое управление, мониторинг.*

Abstract: *This thesis examines the improvement of the performance evaluation system for the internal audit function of geological enterprises based on Key*

Performance Indicators (KPIs). The specific characteristics of geological enterprises, including high investment risks, long-term exploration projects, and the need for effective internal control, require modern approaches to evaluating internal audit performance. The study analyzes international and national approaches to internal audit effectiveness assessment and compares traditional evaluation methods with KPI-based performance measurement systems. Based on the findings, an improved KPI framework tailored to the operational characteristics of geological enterprises is proposed. The study also develops recommendations for monitoring audit performance, assessing risk management effectiveness, and supporting management decision-making processes. The proposed methodology contributes to improving the efficiency of internal audit services, strengthening corporate governance and internal control systems, enhancing transparency, and increasing the investment attractiveness of geological enterprises.

Keywords: *internal audit, KPI, performance evaluation, geological enterprises, corporate governance, internal control, risk management, audit effectiveness, strategic management, performance monitoring.*

Кириш

Бугунги кунда иқтисодиёт тармоқларида бошқарув қарорларининг сифатини ошириш, молиявий барқарорликни таъминлаш ва ички назорат тизимларини такомиллаштириш масалалари муҳим илмий-амалий аҳамият касб этмоқда.[7],[10] Айниқса, геология соҳасида амалга оширилаётган қидирув ишлари, инвестицион лойиҳалар ва ресурслардан самарали фойдаланиш жараёнларининг мураккаблиги корхоналарда ички аудит хизматининг самарали ташкил этилишини талаб қилмоқда.[7],[11] Геология корхоналарида молиявий операциялар ҳажмининг ортиши, лойиҳаларнинг узоқ муддатлилиги ҳамда харажатларнинг мақсадли сарфланишини назорат қилиш зарурати ички аудитнинг бошқарув тизимидаги аҳамиятини янада оширмоқда.

Замонавий шароитда ички аудит фақатгина аниқланган камчиликларни қайд этувчи назорат воситаси эмас, балки корхона фаолияти самарадорлигини баҳолаш, рискларни бошқариш ва ички жараёнларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи стратегик бошқарув инструменти сифатида қаралмоқда.[1],[2],[3] Шу муносабат билан ички аудит хизмати фаолияти натижадорлигини баҳолашнинг аниқ мезонларини шакллантириш, унинг корхона мақсадларига эришишдаги ҳиссасини ўлчаш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.[1],[14],[15]

Ҳозирги вақтда кўплаб корхоналарда ички аудит хизмати самарадорлиги асосан ўтказилган аудит текширувлари сони, аниқланган камчиликлар ёки тайёрланган ҳисоботлар ҳажми каби анъанавий кўрсаткичлар орқали баҳоланмоқда.[14],[15] Бироқ бундай ёндашув ички аудитнинг ҳақиқий қиймати, яъни бизнес жараёнларини яхшилаш, рискларни камайтириш ва бошқарув қарорларини қўллаб-қувватлаш даражасини тўлиқ акс эттира олмайди. Шу сабабли ички аудит самарадорлигини баҳолашда замонавий бошқарув воситаларидан бири бўлган KPI (Асосий самарадорлик кўрсаткичлари) кўрсаткичларидан фойдаланиш зарурати юзага келмоқда.[4],[5]

Геология корхоналари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари - қидирув жараёнларининг ноаниқлиги, катта ҳажмдаги инвестициялар, техник ва молиявий рискларнинг мавжудлиги - ички аудит хизмати учун махсус баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишни талаб этади.[3],[7] Амалда эса ички аудит бўлинмалари фаолиятини баҳолашда соҳанинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда KPI тизимини шакллантириш, кўрсаткичларни танлаш ва уларнинг натижадорлигини баҳолаш масалалари етарлича такомиллашмаган.

Шу муносабат билан геология корхоналари ички аудит хизмати самарадорлигини KPI кўрсаткичлари асосида баҳолаш тизимини такомиллаштириш масаласи долзарб илмий-амалий йўналишлардан бири ҳисобланади.

Тадқиқотнинг мақсади - геология корхоналари ички аудит хизмати фаолияти самарадорлигини баҳолашда қўлланиладиган мавжуд ёндашувларни таҳлил қилиш, KPI кўрсаткичлари тизимини такомиллаштириш ҳамда ички аудит натижадорлигини комплекс баҳолашга қаратилган услубий ёндашувларни ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот натижалари геология корхоналарида ички аудит хизматининг самарадорлигини ошириш, аудит жараёнларининг сифатини яхшилаш, рискларни бошқариш тизимини такомиллаштириш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ишончли ахборот базасини шакллантиришга хизмат қилиши кутилмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолаш масалалари халқаро илмий адабиётларда кенг тадқиқ этилган бўлиб, асосий эътибор аудитнинг ташкилот бошқарувига қўшаётган қийматини аниқлаш, рискларни бошқариш тизимини такомиллаштириш ҳамда корпоратив бошқарув самарадорлигини оширишга қаратилган.[14],[15] Хорижий тадқиқотларда ички аудит натижадорлигини баҳолашда KPI (Асосий самарадорлик кўрсаткичлари), Мувозанатлаштирилган кўрсаткичлар тизими (BSC), рискка асосланган аудит ва сифат кўрсаткичлари каби замонавий ёндашувлар кенг қўлланилиши таъкидланган.[1],[4],[5] Ушбу ёндашувлар ички аудит фаолиятини фақат текширувлар сони билан эмас, балки аниқланган таваккалчиликларни камайтириш, тавсияларнинг бажарилиш даражаси ва бошқарув қарорларига таъсири орқали баҳолаш имконини беради.

Халқаро ички аудит амалиётига бағишланган тадқиқотларда KPI тизими аудит хизматининг стратегик мақсадларга эришишдаги ҳиссасини баҳолашнинг самарали воситаси сифатида эътироф этилган. Шу билан бирга, турли тармоқларда қўлланиладиган KPI кўрсаткичларининг мазмуни ва таркиби ташкилот фаолиятининг хусусиятларига қараб фарқ қилиши қайд этилган.[5],[7]

Бу эса соҳага мослаштирилган баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Маҳаллий илмий изланишларда асосан ички аудитни ташкил этиш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш, молиявий назорат самарадорлигини ошириш ҳамда халқаро ички аудит стандартларини миллий амалиётга жорий этиш масалалари ўрганилган.[1],[6],[12],[13] Бироқ геология корхоналари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ички аудит хизмати самарадорлигини KPI кўрсаткичлари асосида комплекс баҳолаш, аудит натижаларини рисклар даражаси ва бошқарув қарорлари билан боғлиқ ҳолда баҳолашга оид илмий тадқиқотлар етарли даражада шаклланмаган.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, мавжуд ёндашувларнинг аксарияти универсал хусусиятга эга бўлиб, геология корхоналарида амалга ошириладиган қидирув ишлари, инвестиция лойиҳалари, юқори даражадаги технологик ва молиявий таваккалчиликлар ҳамда тармоқнинг бошқа ўзига хос омилларини тўлиқ инобатга олмайди. Натижада ички аудит хизмати фаолиятининг ҳақиқий самарадорлигини баҳолашда ягона ва аниқ мезонлар тизимини шакллантириш муаммоси сақланиб қолмоқда.

Шу муносабат билан геология корхоналари ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолаш учун соҳа хусусиятларига мос KPI кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш, уларни рискка асосланган ички аудит тамойиллари билан уйғунлаштириш ҳамда аудит натижаларини бошқарув қарорлари самарадорлиги билан боғлиқ ҳолда баҳолашга қаратилган услубий ёндашувларни такомиллаштириш мазкур тадқиқотнинг асосий илмий муаммосини ташкил этади.

Методология

Тадқиқот жараёнида геология корхоналари ички аудит хизмати самарадорлигини KPI (Асосий самарадорлик кўрсаткичлари) кўрсаткичлари

асосида баҳолаш тизимини такомиллаштиришга қаратилган илмий-услубий ёндашувлардан фойдаланилди. Аввало, таҳлил ва синтез усули орқали ички аудитнинг назарий асослари, унинг корпоратив бошқарув тизимидаги ўрни ҳамда самарадорликни баҳолашга оид илмий қарашлар ўрганилди.

Таққослаш усули ёрдамида хорижий ва маҳаллий амалиётда ички аудит самарадорлигини баҳолашда қўлланиладиган KPI тизимлари таҳлил қилиниб, уларнинг геология корхоналари фаолиятига мослиги баҳоланди. Тизимли ёндашув асосида ички аудит, рискларни бошқариш, ички назорат ва корпоратив бошқарув элементлари ўзаро боғлиқ жараён сифатида тадқиқ этилди.

Шунингдек, иқтисодий таҳлил усули орқали таклиф этилаётган KPI кўрсаткичларининг ички аудит хизмати натижадорлигига ҳамда бошқарув қарорлари самарадорлигига таъсири баҳоланди. Илмий умумлаштириш ва мантиқий хулосалаш усуллари асосида геология корхоналари учун тармоқ хусусиятларини инобатга олган KPI кўрсаткичлари тизимини такомиллаштириш бўйича амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг илмий-услубий асосини ички аудитнинг халқаро касбий стандартлари, корпоратив бошқарув тамойиллари ҳамда KPI кўрсаткичларини шакллантиришга оид замонавий илмий ёндашувлар ташкил этди. Бу эса таклиф этилган баҳолаш тизимининг илмий асосланганлиги ва амалий қўлланиш имкониятларини таъминлайди. [1],[2],[3],[6]

Натижа ва муҳокама

Геология корхоналарида ички аудит хизмати фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, унинг самарадорлигини баҳолашда асосан ўтказилган аудитлар сони,[14],[15] расмий ҳисоботлар ва текширув натижалари каби миқдорий кўрсаткичларга устувор аҳамият берилмоқда. Бундай ёндашув ички аудитнинг ташкилот фаолиятига қўшаётган ҳақиқий қийматини тўлиқ баҳолаш имконини бермайди. Замонавий корпоратив бошқарув шароитида ички аудит нафақат

назорат функциясини бажариши,[1],[2],[3] балки рискларни камайтириш, ресурслардан самарали фойдаланиш ва бошқарув қарорларининг сифатини оширишга хизмат қилиши лозим.

Муаллиф таҳлилига кўра, геология корхоналарида ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолашда KPI кўрсаткичларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу ёндашув аудит натижаларини аниқ ўлчаш, фаолият самарадорлигини мунтазам мониторинг қилиш ҳамда ички аудитнинг ташкилот стратегик мақсадларига қўшаётган ҳиссасини баҳолаш имконини беради.

Геология корхоналари ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолашда анъанавий ва KPI асосидаги ёндашувларнинг қиёсий таҳлили[1]

Баҳолаш мезони	Анъанавий ёндашув	KPI асосидаги ёндашув
Баҳолаш объекти	Аудит жараёни ва текширувлар сони	Аудит натижалари ва қўшилган қиймат
Асосий кўрсаткичлар	Текширувлар сони, ҳисоботлар	KPI, рискларни камайтириш, тавсиялар ижроси
Самарадорликни баҳолаш	Асосан сифат жиҳатидан	Миқдорий ва сифат кўрсаткичлари уйғунлигида
Бошқарув қарорларига таъсири	Чекланган	Юқори даражада баҳоланади
Мониторинг имконияти	Даврий	Доимий ва динамик
Корхона стратегияси билан боғлиқлиги	Кам	Бевосита боғланган

Жадвал маълумотлари кўрсатадики, [1],[4],[5] KPI асосидаги баҳолаш тизими ички аудит хизматининг натижадорлигини комплекс баҳолаш имконини беради ҳамда унинг корпоратив бошқарув тизимидаги аҳамиятини оширади.

[1] Тадқиқотчи томонидан [1], [4], [5], [14], [15] асосида тузилди.

Муаллиф фикрича, геология корхоналари учун KPI кўрсаткичларини қуйидаги тўртта асосий йўналиш бўйича шакллантириш мақсадга мувофиқ:

аудит режасининг ўз вақтида бажарилиш даражаси;

аудит тавсияларининг амалга оширилиш улуши;

аниқланган таваккалчиликлар ва молиявий йўқотишларнинг камайиш даражаси;

ички аудит натижалари асосида бошқарув қарорлари самарадорлигининг ошиши.

Шунингдек, ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолаш жараёнини босқичма-босқич ташкил этиш таклиф этилади. Жумладан,

1. Геология корхонасининг стратегик мақсадларига мос KPI кўрсаткичларини белгилаш;
2. KPI кўрсаткичлари бўйича маълумотларни мунтазам йиғиш ва таҳлил қилиш;
3. Эришилган натижаларни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослаш;
4. Баҳолаш натижалари асосида ички аудит режалари ва бошқарув қарорларини такомиллаштириш.

Таклиф этилаётган баҳолаш тизими ички аудит фаолиятининг шаффофлигини ошириш, аудит ресурсларидан самарали фойдаланиш, таваккалчиликларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда раҳбарият учун ишончли таҳлилий ахборот шакллантириш имконини беради. Натижада ички аудит хизмати назорат функциясидан ташқари геология корхоналарининг барқарор ривожланишига хизмат қилувчи стратегик бошқарув инструментига айланади.

Хулоса

Тадқиқот натижалари геология корхоналари ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолашда анъанавий ёндашувлар ташкилот фаолиятига

қўшилаётган ҳақиқий қийматни тўлиқ акс эттирмаслигини кўрсатди.[14],[15] Шу муносабат билан ички аудит фаолиятини KPI (Асосий самарадорлик кўрсаткичлари) кўрсаткичлари асосида баҳолаш тизимини такомиллаштиришнинг илмий-амалий асослари ишлаб чиқилди.

Таҳлиллар асосида геология корхоналари учун ички аудит самарадорлигини баҳолашнинг асосий мезонлари таклиф этилди. Улар аудит режаларининг бажарилиш даражаси, аудит тавсияларининг ижро ҳолати, аниқланган таваккалчиликларнинг камайиши, ички назорат тизимининг такомиллашуви ҳамда бошқарув қарорлари сифатига аудит таъсирини баҳолаш каби кўрсаткичларни қамраб олади. Таклиф этилган KPI тизими ички аудит фаолиятини комплекс баҳолаш, унинг натижадорлигини мунтазам мониторинг қилиш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ишончли ахборот базасини шакллантириш имконини беради.

Тадқиқот доирасида геология соҳасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда KPI кўрсаткичларини шакллантириш бўйича услубий ёндашув ишлаб чиқилди. Ушбу ёндашув ички аудит натижаларини ташкилотнинг стратегик мақсадлари, [3],[7] рискларни бошқариш тизими ва корпоратив бошқарув самарадорлиги билан узвий боғлаш имконини яратади.

Таклиф этилган баҳолаш тизими геология корхоналарида ички аудит хизматини ташкил этиш ва такомиллаштириш, аудит ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда ички назорат сифатини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, мазкур ёндашув молиявий интизомни мустаҳкамлаш, [2],[3],[7] таваккалчиликларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этиш, корпоратив бошқарув шаффофлигини таъминлаш ҳамда инвестицион жозибадорликни оширишга амалий ҳисса қўшиши мумкин.

Умуман олганда, KPI кўрсаткичлари асосида ички аудит хизмати самарадорлигини баҳолаш тизимини жорий этиш геология корхоналарида

бошқарув самарадорлигини ошириш, ички аудитнинг стратегик аҳамиятини кучайтириш ва унинг халқаро илғор амалиётларга мос [1],[6] фаолият юритишини таъминлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1.The Institute of Internal Auditors (IIA). *Global Internal Audit Standards*. - Altamonte Springs, FL: The Institute of Internal Auditors, 2024. - 156 p.[1]

2. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). *Internal Control – Integrated Framework.* - New York: COSO, 2013. - 392 p. [2]

3. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). *Enterprise Risk Management - Integrating with Strategy and Performance.* - New York: COSO, 2017. - 240 p. [3]

4. Kaplan R.S., Norton D.P. *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action.* - Boston: Harvard Business School Press, 1996. - 322 p. [4]

5. Kaplan R.S., Norton D.P. *Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes.* - Boston: Harvard Business School Press, 2004. - 454 p. [5]

6. International Federation of Accountants (IFAC). *Handbook of International Quality Management, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements.* - New York: IFAC, 2023. - 980 p. [6]

7. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). *G20/OECD Principles of Corporate Governance*. - Paris: OECD Publishing, 2023. - 72 p. [7]

8. International Financial Reporting Standards Foundation. *Conceptual Framework for Financial Reporting*. - London: IFRS Foundation, 2018. - 88 p. [8]

9. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни. - Тошкент: Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 2016. [9]

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони. **2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида.** - Тошкент, 2022. [10]

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. Корпоратив бошқарув ва ички назорат тизимини такомиллаштиришга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. - Тошкент, 2023. [11]

12. Сотволдиев А.С. *Бухгалтерия ҳисоби назарияси ва халқаро стандартлар*. - Тошкент: Фан ва технологиялар, 2020. – 320 б. [12]

13. Қодиров А.А., Рахимов М.Ю. *Халқаро молиявий ҳисобот стандартлари асосида бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш масалалари*. - Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. - 240 б. [13]

14. Arena M., Azzone G. Identifying Organizational Drivers of Internal Audit Effectiveness // *International Journal of Auditing*. - 2009. - Vol. 13, №1. - P. 43-60. [14]

15. Mihret D.G., Yismaw A.W. Internal Audit Effectiveness: An Ethiopian Public Sector Case Study // *Managerial Auditing Journal*. - 2007. - Vol. 22, №5. - P. 470-484. [15]

ISLOMIY "YASHIL" FONDLAR VOSITASIDA KICHIK VA O‘RTA BIZNESNI MOLIYALASHTIRISH

Sharipov Qudratbek Quraltayevich

Ma’mun universiteti mustaqil izlanuvchisi

sharipovqudrat@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada islomiy moliya tamoyillari asosida faoliyat ,yurituvchi "yashil" fondlarning kichik va o‘rta biznes subyektlarini moliyalashtirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Musharaka, Mudaraba, Ijora va Murobaha kabi islomiy moliyaviy instrumentlarning ekologik loyihalarni moliyalashtirishga moslashtirilishi, xorijiy davlatlar (Malayziya, Indoneziya, Birlashgan Arab Amirliklari) tajribasi va O‘zbekiston sharoitida ushbu institutni joriy etish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, ushbu institutning amaliy joriy etilishiga to‘sqinlik qiluvchi cheklovlar — bozor hajmining kichikligi, Shariat kengashi xarajatlari va standartlashtirish muammosi — alohida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, islomiy "yashil" fondlar KOB subyektlari uchun qarz yukini kamaytirgan holda barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning muqobil moliyaviy manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *islomiy moliya, "yashil" fondlar, kichik va o‘rta biznes, barqaror rivojlanish, Musharaka, Mudaraba, "yashil" Sukuk, ekologik modernizatsiya, Shariat qoidalari.*

Аннотация. *В данной статье проанализирована роль исламских «зелёных» фондов, функционирующих на основе принципов исламского финансирования, в финансировании субъектов малого и среднего бизнеса (МСБ). Рассмотрена адаптация исламских финансовых инструментов — мушарака, мудараба,*

иджара и мурабаха — к финансированию экологических проектов, изучен опыт зарубежных стран (Малайзия, Индонезия, ОАЭ), а также возможности внедрения данного института в условиях Узбекистана. Отдельно проанализированы ограничения, сдерживающие практическое внедрение института: небольшой объём рынка, издержки на содержание шариатских советов и проблема стандартизации критериев «зелёности». Результаты исследования показывают, что исламские «зелёные» фонды могут служить альтернативным источником финансирования для субъектов МСБ в достижении целей устойчивого развития при одновременном снижении долговой нагрузки.

***Ключевые слова**: исламские финансы, «зелёные» фонды, малый и средний бизнес, устойчивое развитие, мушарака, мудараба, «зелёный» сукук, экологическая модернизация, нормы шариата.*

***Abstract.** This article analyzes the role of Islamic "green" funds, operating on the principles of Islamic finance, in financing small and medium-sized enterprises (SMEs). It examines the adaptation of Islamic financial instruments — Musharaka, Mudaraba, Ijara and Murabaha — to the financing of environmental projects, reviews the experience of foreign countries (Malaysia, Indonesia, the UAE), and explores the possibilities of introducing this institution in Uzbekistan. The constraints hindering practical implementation — limited market size, Shariah-board governance costs, and the lack of standardized "green" criteria — are analyzed separately. The findings suggest that Islamic "green" funds can serve as an alternative financing source for SMEs pursuing sustainable development goals while reducing their debt burden.*

***Keywords**:Islamic finance, "green" funds, small and medium business, sustainable development, Musharaka, Mudaraba, green Sukuk, ecological modernization, Sharia rules.*

Kirish

Global iqtisodiyotda iqlim o‘zgarishi va ekologik inqirozning kuchayib borishi xo‘jalik yurituvchi subyektlar, xususan, kichik va o‘rta biznes (KOB) vakillarini ekologik jihatdan barqaror ishlab chiqarish usullariga o‘tishga undamoqda. Biroq bunday transformatsiya sezilarli moliyaviy resurslarni talab qiladi, KOB subyektlari esa an’anaviy bank kreditlash tizimida yuqori foiz stavkalari, garov ta’minoti yetishmasligi va murakkab rasmiylashtirish tartib-taomillari kabi to‘siqlarga duch keladi.

Bunday sharoitda islomiy moliya tizimi, xususan, islomiy "yashil" fondlar muqobil moliyalashtirish manbai sifatida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Islomiy moliyaning riba (foiz) taqiqi, risk taqsimoti va real iqtisodiyot bilan bog‘liqlik kabi tamoyillari barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) bilan mazmunan uyg‘un bo‘lib, bu o‘z navbatida ekologik loyihalarni moliyalashtirish uchun qulay institutsional asos yaratadi. Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi va Xalqaro Islomiy Moliya Bozori hisobotlariga ko‘ra, so‘nggi yillarda global islomiy moliya sanoati barqarorlik yo‘nalishidagi mahsulotlarni faol kengaytirmoqda, bu esa "yashil" Sukuk va shunga o‘xshash instrumentlarning institutsional investorlar orasida tobora ortib borayotgan qiziqishidan dalolat beradi [1; 2].

O‘zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha qabul qilingan davlat dasturlari [4] milliy iqtisodiyotni ekologik modernizatsiyalashning ustuvor yo‘nalish ekanligini ko‘rsatadi, biroq bu jarayonda KOB subyektlarini moliyalashtirishning muqobil, an’anaviy bank tizimiga bog‘liq bo‘lmagan mexanizmlari hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Islomiy "yashil" fondlar aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qodir institutsional yechim sifatida qaralishi mumkin.

Maqolaning maqsadi — islomiy "yashil" fondlarning kichik va o‘rta biznesni ekologik modernizatsiyalash jarayonida moliyalashtirish mexanizmlarini tahlil qilish, xorijiy tajribani o‘rganish, ushbu institutning amaliy joriy etilishidagi cheklov va risklarni

aniqlash, hamda O‘zbekiston sharoitida ushbu institutini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Islomiy moliya va barqaror rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik xalqaro ilmiy adabiyotlarda so‘nggi o‘n yillikda faol o‘rganilmoqda. Abdul-Majid, Saal va Battisti [5] islomiy va an’anaviy banklarning samaradorligini xalqaro miqyosda qiyoslab, islomiy moliyaviy institutlarning risk taqsimotiga asoslangan modeli uzoq muddatli barqarorlikka ko‘proq mos kelishini ko‘rsatgan. Aggarwal va Yousef [7] esa Musharaka va Mudaraba kabi ulushli instrumentlarning axloqiy-ijtimoiy yo‘nalganligini ularning ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari bilan tabiiy bog‘liqligi asosida izohlaydi. AAOIFI standartlari [6] va Ahmadning [8] tadqiqotlari islomiy moliyalashtirish usullarining amaliy qo‘llanilishi uchun zarur bo‘lgan huquqiy va buxgalteriya asoslarini shakllantirgan.

Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) va Xalqaro Islomiy Moliya Bozori (IIFM) hisobotlarida [1; 2] islomiy "yashil" moliyalashtirish instrumentlari, jumladan "yashil" Sukuk bozorining barqaror o‘sib borishi qayd etilgan. Islom Taraqqiyot Banki (IsDB) tomonidan chop etilgan hisobotlarda [3] "yashil" Sukuk mablag‘larining asosiy qismi qayta tiklanuvchi energetika, suv resurslarini boshqarish va energiya samaradorligi loyihalariga yo‘naltirilgani ta’kidlanadi.

Malayziya va Indoneziyada olib borilgan tadqiqotlar [9; 10; 12] islomiy fondlarning kichik biznesni moliyalashtirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi, biroq bunday fondlarning aynan ekologik yo‘nalishga ixtisoslashuvi va bu boradagi institutsional risklar hali yetarli darajada tadqiq etilmagan. O‘zbekistonlik olimlar tomonidan islomiy moliya institutlarini milliy moliya tizimiga integratsiyalash masalalari ko‘rib chiqilgan bo‘lsa-da, ularning "yashil" transformatsiya bilan bog‘liq jihatlari, xususan KOB darajasidagi amaliy qo‘llanilish mexanizmlari va risklari, alohida tadqiqot obyekti

sifatida yetarlicha yoritilmagan. Bu esa mazkur maqola mavzusining ilmiy yangiligi va dolzarbligini belgilaydi.

1-rasm.

"Yashil" va barqaror Sukuk emissiyasining global dinamikasi, 2019–2024-yy. (mlrd. AQSH dollarida, taxminiy, LSEG va S&P ma'lumotlari asosida muallif tuzgan)[2]

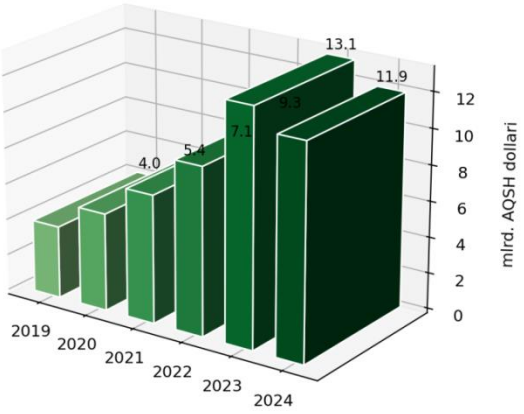

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, mantiqiy umumlashtirish hamda xorijiy tajribani o'rganish usullaridan foydalanildi. Ma'lumotlar manbai sifatida IIFM, IFSB, Islomiy Taraqqiyot Banki (IsDB), Malayziya Qimmatli qog'ozlar komissiyasi (Securities Commission Malaysia), Indoneziya Moliya vazirligi, Dubai Islomiy banki hamda O'zbekiston Respublikasining milliy me'yoriy-huquqiy hujjatlari 2018–2026-yillar davri bo'yicha tahlil qilindi.

Tadqiqot ikki bosqichda olib borildi: birinchi bosqichda islomiy moliyaviy instrumentlarning ekologik loyihalarga moslashtirilish imkoniyatlari kontent-tahlil asosida baholandi; ikkinchi bosqichda Malayziya, Indoneziya va Birlashgan Arab Amirlaridagi institutsional amaliyot qiyosiy tahlil qilinib, ushbu tajribaning

[2] Muallif ishlanmasi

O‘zbekiston sharoitiga ko‘chirilishi mumkin bo‘lgan jihatlari aniqlandi. Tadqiqotning metodologik cheklovi shundan iboratki, ish tavsifiy-analitik xarakterga ega bo‘lib, KOB subyektlari orasida o‘tkazilgan empirik so‘rovnoma yoki ekonometrik model natijalariga asoslanmaydi; bu keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida belgilanadi.

Tahlil va natijalar

Islomiy "yashil" fondlar — bu Shariat qoidalariga muvofiq faoliyat yurituvchi hamda mablag‘larni faqat ekologik jihatdan barqaror, atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan loyihalarga yo‘naltiradigan investitsiya institutlaridir. Ushbu fondlar kichik va o‘rta biznes subyektlarini moliyalashtirishda quyidagi asosiy islomiy instrumentlardan foydalanadi:

Instrument	Moliyalashtirish mexanizmi	KOB uchun asosiy afzalligi
Musharaka	Fond va tadbirkor o‘rtasida sheriklik, foyda va zarar taqsimoti	Qarz yukisiz kapital, risk taqsimlanadi
Mudaraba	Fond kapital beruvchi, tadbirkor boshqaruvchi sifatida ishtirok etadi	Boshqaruv mustaqilligi saqlanadi
Ijora	Ekologik uskunalarni ijaraga berish, keyin sotib olish huquqi	Boshlang‘ich xarajatlar pastligi
Murobaha	Fond tomonidan uskuna xarid qilinib, ustama narxda sotiladi	Tez rasmiylashtirish, aniq to‘lov jadvali

2-rasm.

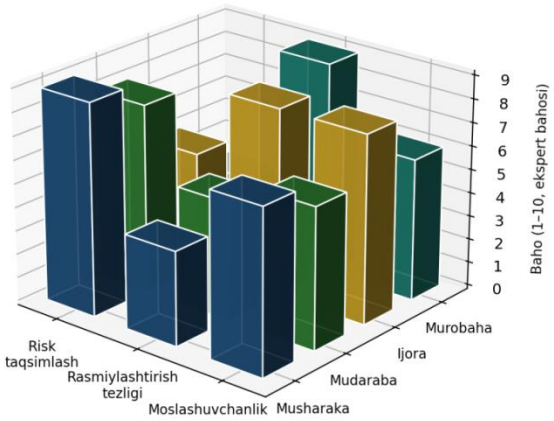

bahosi [3]

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, Musharaka va Mudaraba instrumentlari risk taqsimotiga asoslangani sababli, yangi tashkil topgan yoki moliyaviy jihatdan barqaror bo‘lmagan KOB subyektlari uchun qulayroq hisoblanadi, chunki bu holda tadbirkor qarz yukisiz, fond bilan hamkorlikda ish yuritadi. Ijora va Murobaha esa, ayniqsa, quyosh panellari, energiya samarali uskunalar yoki chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini xarid qilish uchun tezkor va shaffof yechim taqdim etadi.

Xorijiy davlatlar tajribasi

Malayziya. Malayziya Qimmatli qog‘ozlar komissiyasi tomonidan joriy etilgan Barqaror va Mas’uliyatli Investitsiya (SRI) Sukuk asoslari [10] doirasida "yashil" Sukuk emissiyalarini rag'batlantirish uchun bir qator davlat rag'batlari qo‘llanilmoqda: SRI Sukuk emissiyasi xarajatlari bo‘yicha soliq chegirmalari 2027-yilgacha uzaytirilgan, mustaqil ekspert baholash xarajatlarining 90 foizigacha (RM 300 000 gacha) qoplaydigan Grant sxemasi 2018-yildan buyon amal qilmoqda, shuningdek "Yashil texnologiyalarni moliyalashtirish sxemasi" (GTFS) doirasida jami 5 mlrd. ringgitgacha (RM) mablag‘ ajratilgan. Bunday davlat qo‘llab-quvvatlovi xususiy investorlarning ushbu sohaga mablag‘ kiritishini sezilarli darajada rag'batlantiradi.

[3] Muallif ishlanmasi

Indoneziya. 2018-yil martda Indoneziya Moliya vazirligi dunyoda birinchi bo‘lib davlat suveren "yashil" Sukukini chiqarib, 1,25 mlrd. AQSH dollari miqdorida mablag‘ jalb qilgan [9; 12]. Ushbu mablag‘lar qayta tiklanuvchi energetika, qayta o‘rmonlashtirish va barqaror transport loyihalarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, keyingi yillardagi qo‘shimcha emissiyalar hisobiga umumiy jalb qilingan mablag‘ bir necha milliard dollarga yetdi. Bundan tashqari, Indoneziyada mikromoliyalashtirish institutlari bilan integratsiyalashgan islomiy "yashil" fondlar qishloq xo‘jaligi va kichik ishlab chiqarish korxonalarini ekologik modernizatsiyalashda muhim rol o‘ynamoqda.

Birlashgan Arab Amirliklari. 2022-yil dekabr oyida Dubay Islom banki BAAda birinchi bo‘lib barqaror Sukuk (750 mln. AQSH dollari) chiqargan bo‘lsa, 2024-yilning birinchi to‘qqiz oyida BAA "yashil" va barqaror Sukuk bo‘yicha taxminan 2,25 mlrd. AQSH dollarlik emissiya amalga oshirib, Indoneziya va Saudiya Arabistonidan keyin uchinchi yirik emitentga aylandi [11]. Dubay Yuqori energetika kengashi va DEWA tashabbusi bilan tashkil etilgan Dubay "Yashil" fondi xususiy sektor uchun konsessiyaviy kreditlash va investitsiya kapitali orqali arzon narxdagi "yashil" loyihalarni moliyalashtirishga xizmat qilmoqda. Bu tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlat tomonidan tashkil etilgan maxsus "yashil" fond va tijorat banklarining sherikligi institutsional ekotizimni tezroq shakllantirishga yordam beradi.

Islomiy "yashil" fondlarni joriy etish istiqbollarini baholashdan oldin, O‘zbekistonning umumiy "yashil" moliyalashtirish landshafti qanday shakllanayotganini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir, chunki aynan shu landshaftdagi bo‘shliqlar islomiy instrumentlar uchun ustuvor joriy etish nuqtalarini belgilaydi. Energetika vazirligining operativ ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi ulushi 2023-yilda 11,0 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yil yakuniga kelib 30,0 foizga, 2026-yil 24-iyun kuni soat 15:00 holatiga ko‘ra esa onlayn (lahzalik) ko‘rsatkichda 45,3 foizga

yetgan — bu bir yil ichida 42,6 foizlik o‘sishni anglatadi. Hukumat 2030-yilga borib ushbu ko‘rsatkichni 54 foizgacha yetkazishni maqsad qilgan [13; 14].

2026-yil 24-iyun holatiga ko‘ra, mamlakat energetika tizimida o‘rnatilgan quvvat 27 343 MVt ni tashkil etib, shundan atigi 35 foizi (9 569 MVt) qayta tiklanuvchi manbalar va energiya saqlash tizimlariga to‘g‘ri keladi — bu esa o‘rnatilgan quvvat va real ishlab chiqarish ulushi (23–30%) o‘rtasidagi farq tarmoqqa ulash va energiya saqlash infratuzilmasining hali yetarli darajada rivojlanmaganidan dalolat beradi [13].

4-rasm.

O‘zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya ulushi: yillik dinamika va 2030-yil maqsadi (A banner), 2025–2026-yillardagi lahzalik ko‘rsatkich (B banner) (IEA, 2024; O‘zbekiston Energetika vazirligi, 2026 ma’lumotlari asosida) [4]

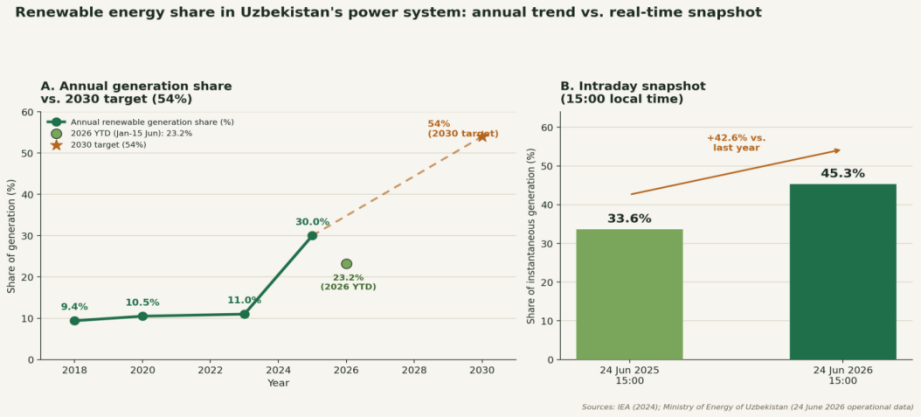

Moliyalashtirish manbalari tahliliga ko‘ra, 2016–2023-yillar davomida "yashil" ustuvor tarmoqlarga jalb qilingan jami 42 mlrd. AQSH dollarlik investitsiyaning katta qismini xorijiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar va xususiy xalqaro kreditlar (14,6 mlrd. dollar) tashkil etgan, davlat ichki manbalari esa atigi 7,4 mlrd. dollarni tashkil qilgan [15]. Bu holat milliy iqtisodiyotda xususiy va institutsional ichki moliyalashtirish manbalarining hali yetarlicha rivojlanmaganini, xususan KOB darajasida muqobil

[4] Muallif ishlanmasi

moliyalashtirish instrumentlariga bo‘lgan real ehtiyojni ko‘rsatadi — bu esa aynan islomiy "yashil" fondlar to‘ldirishi mumkin bo‘lgan bo‘shliqdir.

2023-yilgi "yashil" ustuvor investitsiya oqimlarining tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti bu tendensiyani yanada aniqroq ko‘rsatadi: elektr energiyasi, gaz va issiqlik ta’minoti tarmog‘i jami oqimning 46 foizini (3,71 mlrd. dollar), transport va saqlash 27 foizini (2,15 mlrd. dollar), qishloq xo‘jaligi, o‘rmon xo‘jaligi va baliqchilik esa atigi 18 foizini (1,45 mlrd. dollar), suv ta’minoti va chiqindilarni utilizatsiya qilish tarmog‘i esa bor-yo‘g‘i 9 foizini (0,69 mlrd. dollar) tashkil etgan [15]. Qishloq xo‘jaligi YAIMning taxminan 23,5 foizini va ish bilan bandlikning 26 foizini tashkil etishiga qaramay, "yashil" moliyalashtirishning nisbatan kichik ulushini olishi, aynan shu tarmoqdagi KOB subyektlari uchun Musharaka va Mudaraba kabi instrumentlar orqali moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

5-rasm.

"Yashil" ustuvor investitsiya oqimlarining tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti, O‘zbekiston, 2023-yil (UNDP, 2025 ma’lumotlari asosida) [5]

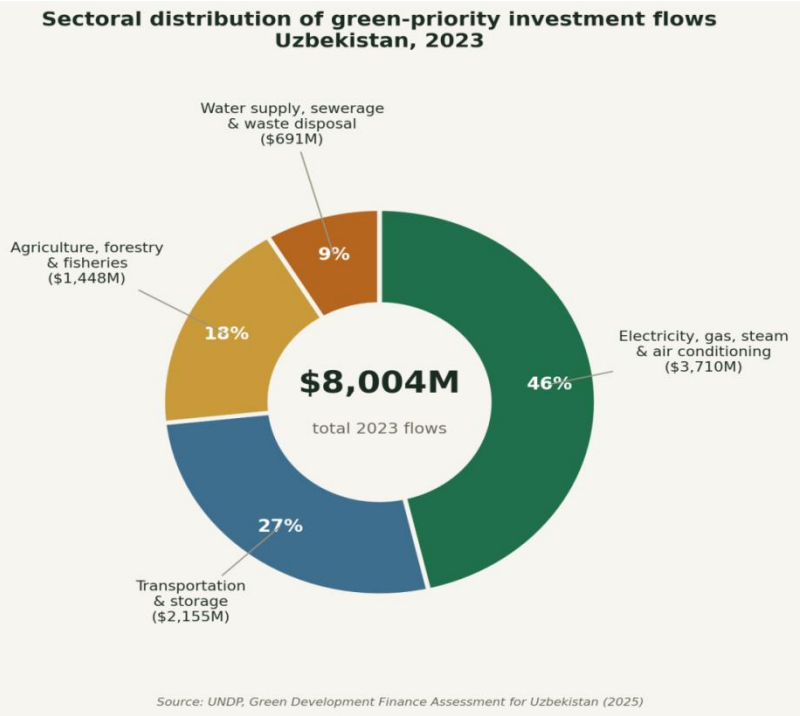

Davlat byudjeti orqali amalga oshirilgan iqlimga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi xarajatlar ham o‘sish tendensiyasini namoyon etmoqda: 2020-yilda 1,48 mlrd. dollar (byudjet xarajatlarining 7,5 foizi) bo‘lgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib 3,46 mlrd. dollarga (14,4 foizga) yetgan, bu esa YAIMning taxminan 3,8 foiziga to‘g‘ri keladi [15]. Shunga qaramay, davlat ichki moliyasi xalqaro xususiy kapitaldan sezilarli darajada kichikroq bo‘lib qolmoqda, bu esa faqat byudjet mexanizmlari orqali "yashil" investitsiya bo‘shlig‘ini (hukumat va rivojlanish sheriklari baholariga ko‘ra, yiliga YAIMning 8–10 foizi) yopib bo‘lmasligini, xususiy va aralash moliyalashtirish mexanizmlarini, jumladan islomiy "yashil" fondlarni jalb qilish zarurligini ko‘rsatadi [15].

Islomiy "yashil" fondlarning cheklovlari va risklari

Institutning istiqbolli tomonlari bilan bir qatorda, uning amaliy joriy etilishini murakkablashtiradigan bir qator jiddiy cheklovlar ham mavjud:

[5] Muallif ishlanmasi

Birinchidan, global "yashil" Sukuk bozori an’anaviy "yashil" obligatsiyalar bozoriga nisbatan hajm jihatidan ancha kichik bo‘lib, bu KOB darajasidagi kichik hajmli loyihalarni yirik institutsional investorlar uchun jozibasiz qilishi, shuningdek ikkilamchi bozorda likvidlik yetishmovchiligini keltirib chiqarishi mumkin.

Ikkinchidan, har bir islomiy "yashil" fond faoliyati Shariat kengashi tomonidan doimiy nazorat qilinishini talab qiladi, bu esa qo‘shimcha boshqaruv xarajatlari va operatsion murakkablikni yuzaga keltiradi — bu, ayniqsa, resurslari cheklangan KOB subyektlari uchun to‘siq bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, "yashil"lik mezonlarining xalqaro miqyosda yagona standartga ega emasligi "greenwashing" (soxta ekologik pozitsiyalash) xavfini kuchaytiradi, bu esa investorlar ishonchiga putur yetkazishi mumkin.

To‘rtinchidan, O‘zbekiston kabi islomiy moliya bozori endigina shakllanayotgan davlatlarda tegishli huquqiy baza, malakali kadrlar va KOB subyektlari orasida moliyaviy savodxonlikning yetishmasligi institutning joriy etilishini sekinlashtiradigan asosiy omillar hisoblanadi.

O‘zbekiston sharoitida islomiy "yashil" fondlarni joriy etish uchun bir qator institutsional shartlarni bajarish zarur. Birinchidan, Shariat kengashi faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy asosni yaratish, jumladan uning maqomi, tarkibi va qarorlarining huquqiy kuchini aniqlashtiruvchi me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqish lozim. Ikkinchidan, tijorat banklari va moliya tashkilotlari huzurida ixtisoslashgan "yashil" islomiy moliyalashtirish bo‘limlarini tashkil etish, ularga Malayziyadagi kabi soliq va grant rag'batlarini taqbiq etish maqsadga muvofiqdir. Uchinchidan, KOB subyektlari uchun ushbu instrumentlar to‘g‘risida moliyaviy savodxonlikni oshirish bo‘yicha davlat dasturlarini, jumladan hududiy tadbirkorlik markazlari orqali amaliy treninglarni ishlab chiqish zarur. To‘rtinchidan, "yashil" loyihalarni tasdiqlash uchun milliy taksonomiya ("yashil" mezonlar ro‘yxati) ishlab chiqilishi, bu esa greenwashing xavfining oldini olishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, islomiy "yashil" fondlar kichik va o‘rta biznes subyektlarini ekologik modernizatsiyalashda an’anaviy bank kreditlashiga muqobil, risklarni taqsimlashga asoslangan samarali moliyalashtirish manbai bo‘lib xizmat qilish salohiyatiga ega. Shu bilan birga, institutning amaliy joriy etilishi bozor hajmi, boshqaruv xarajatlari va standartlashtirish bilan bog‘liq real cheklovlarni hisobga olishni talab qiladi. Ushbu institutni O‘zbekistonda rivojlantirish quyidagi tavsiyalarni amalga oshirishni taqozo etadi:

1) islomiy "yashil" moliyalashtirish instrumentlarini tartibga soluvchi maxsus me’yoriy-huquqiy hujjatlarni, jumladan Shariat kengashi maqomi to‘g‘risidagi qonun loyihasini ishlab chiqish;

2) davlat-xususiy sheriklik asosida, dastlab 2–3 ta hududda pilot loyihalar sifatida islomiy "yashil" fondlarni tashkil etish va ularning faoliyatini uch yillik monitoring dasturi orqali baholash;

3) KOB subyektlari uchun soliq va boj imtiyozlari tizimini, shuningdek Malayziyadagi Grant sxemasiga o‘xshash mustaqil ekspert baholash xarajatlarini qisman qoplaydigan mexanizmni joriy etish;

4) milliy "yashil" taksonomiyani ishlab chiqish orqali greenwashing xavfini kamaytirish va investorlar ishonchini mustahkamlash;

5) xalqaro moliya institutlari (IsDB, IFSB, IIFM) bilan hamkorlikni kengaytirish orqali texnik va metodologik ko‘mak olish, shuningdek malakali kadrlarni tayyorlash bo‘yicha qo‘shma dasturlarni joriy etish.

Ushbu chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi O‘zbekistonda "yashil" iqtisodiyotga o‘tish jarayonini tezlashtirish bilan birga, kichik va o‘rta biznesning barqaror rivojlanishi uchun qo‘shimcha, qarz yukini kamaytiruvchi moliyaviy imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islamic Financial Services Board (IFSB). Islamic Financial Services Industry Stability Report. – Kuala Lumpur: IFSB, 2025.

2. International Islamic Financial Market (IIFM). IIFM Sukuk Report. – Manama: IIFM, 2025.

3. Islamic Development Bank (IsDB). Green Sukuk and Sustainable Development Financing. – Jeddah: IsDB, 2024.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasida 'yashil' iqtisodiyotga o‘tish" to‘g‘risidagi qarorlari va davlat dasturlari. – Toshkent, 2022.

5. Abdul-Majid M., Saal D.S., Battisti G. Efficiency in Islamic and conventional banking: an international comparison // Journal of Productivity Analysis. – 2010. – Vol. 34. – P. 25–43.

6. AAOIFI. Accounting, Auditing and Governance Standards for Islamic Financial Institutions. – Manama: AAOIFI, 1999.

7. Aggarwal R.K., Yousef T. Islamic banks and investment financing // Journal of Money, Credit and Banking. – 2000. – Vol. 32. – P. 93–120.

8. Ahmad A. Contemporary Practices of Islamic Financing Techniques. Research Paper No. 20. – Jeddah: IRTI, Islamic Development Bank, 1993.

9. Ministry of Finance of the Republic of Indonesia. Indonesia's Sovereign Green Sukuk Report. – Jakarta, 2018.

10. Securities Commission Malaysia. Sustainable and Responsible Investment (SRI) Sukuk Framework. – Kuala Lumpur: SC, 2014 (with subsequent amendments to 2024).

11. Dubai Islamic Bank. Sustainable Finance Framework. – Dubai: DIB, 2024–2026.

12. UNDP. Indonesia's Green Bond and Sukuk Initiative. – Jakarta: UNDP, 2018.

13. O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. Elektr energetikasi tizimi bo‘yicha operativ ma’lumotlar (24-iyun, 2026-yil holatiga). – Toshkent, 2026.

14. International Energy Agency (IEA). Uzbekistan Energy Profile / Climatescope Data. – Paris: IEA, 2024.

15. United Nations Development Programme (UNDP). Green Development Finance Assessment for Uzbekistan. – Tashkent: UNDP, 2025.

СУҒУРТА КОМПАНИЯЛАРИДА ТЎЛОВ ҚОБИЛИЯТИНИ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Иминова Нуржахон Қодиржон қизи

Бектемир тумани 291-ИДУМ, Иқтисодиёт фани ўқитувчиси,

ТДИУ мустақил изланувчиси (PhD)

Корпоратив молиядаги оддий корхоналар тўлов қобилиятидан фарқли ўлароқ, суғурта соҳасида мажбуриятлар ўта ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, биринчидан, келажани кўролмаслиги, яъни, суғурта компанияси суғурта мукофотини бугун олади, лекин тўловни қачон, кимга ва қанча ҳажмда амалга ошириши олдиндан аниқ маълум бўлмайди. Иккинчидан, кафолат фонди зарур бўлиб, компания нафақат кундалик даъволарни ёпиши, балки юзага келиши мумкин бўлган кутилмаган, фавқулодда йирик зарарларни (Tail Risks) қоплаш учун етарли ҳажмда ўз капитали ва заҳираларига (кафолат фондига) эга бўлиши шарт.

Суғурта компанияларининг тўлов қобилияти (solvency) — уларнинг молиявий барқарорлигини ва мижозлар олдидаги мажбуриятларини исталган вақтда бажара олиш имкониятини таъминловчи бош мезондир.

Суғуртада тўлов қобилияти ва рискология назариялари ривожланишини бир нечта асосий илмий мактабларга ажратиш мумкин:

Актуар ва математик мактаб (Касодлик назарияси) - бу йўналишга асос солган олимлар Ф. Лундберг ва Х. Крамер ўзларининг машҳур *"Крамер-Лундберг касодлик модели"* (Ruin theory) орқали тўлов қобилиятини компаниянинг муайян вақт оралиғида банкротликка учрамаслик эҳтимоли сифатида таърифлашган. Замонавий олим П. Эмбрехтс эса ушбу моделни экстремал қийматлар назарияси

билан бойитиб, иқлим ўзгариши ва глобал катаклизмлар шароитида тўлов қобилиятини ҳисоблашни исботлади. [6]

Балансли (Структуравий) мактаб-иқтисодчи олимлар Э. Альтман ва У. Бивер тўлов қобилиятини балансдаги активлар ва мажбуриятларнинг статик мутаносиблиги сифатида кўришган. Улар яратган коэффициентлар тизими ва рейтинг моделлари (Z-score) тўлов қобилияти маржаси концепциясига асос бўлди. [7]

Рискка асосланган замонавий мактаб - нобель мукофоти лауреати К. Эрроу бозордаги асимметрик ахборот ва морал хавфларнинг тўлов қобилиятига таъсирини ўрганган бўлса, К. Борч, Ж. Дионн ва Х. Луберж капитал ҳажми компания мажбуриятларига эмас, у қабул қилаётган реал рисклар даражасига (суғурта, бозор, кредит ва операцион рисклар) мос бўлиши кераклигини (*Risk-Based Capital / Solvency II*) асослаб беришди [SSRN: 4727919]. [8]

Россия иқтисодчи олимлари мактаби – профессор олимлар К.Е. Турбина, Т.А. Федорова ва Р.Т. Юлдашев ривожланаётган бозорлар шароитида тўлов қобилиятини инвестициявий ва суғурта фаолиятининг мувозанати ҳамда инқирозга қарши бошқарув тизими орқали баҳолашни таклиф этишган. Олимлар Р.С. Сайфуллин ва Г.Г. Кадиков МДҲ макроиқтисодий муҳитига мослашган тўлов қобилиятини баҳолашнинг кўп факторлик математик моделларини яратишган. [9]

---

[6] Loubergé, H. Developments in Risk and Insurance Economics: The Past 50 Years / H. Loubergé, G. Dionne. – Springer, 2024. – URL: ssrn.com (Мақолада жаҳон суғурта иқтисодиётининг 50 йиллик тадрижи, К. Борч ва К. Эрроу назариялари, Solvency II тизимининг 2024-2026 йиллардаги ислоҳотлари таҳлил қилинган) [SSRN: 4727919, DOI: 10.1007/978-3-031-69561-2_1].

[7] **Embrechts, P.** Modelling Extremal Events for Insurance and Finance / P. Embrechts, C. Klüppelberg, T. Mikosch. – Berlin: Springer-Verlag, 2012 (Суғуртада йирик ва фавқулодда зарарларни актуар моделлаштириш асослари)

[8] Kihlstrom, R. E. The role of insurance in the allocation of risk / R. E. Kihlstrom, M. Pauly // American Economic Review. – 1971. – Vol. 61, № 2. – P. 371–379 (Ахборот харажатлари ва суғурта бозорида рискларни тақсимлаш бўйича классик манба).

[9] Сайфуллин, Р. С. Методика рейтинговой оценки финансового состояния предприятия / Р. С. Сайфуллин, Г. Г. Кадиков. – М.: Финансы и статистика, 2018 (Тўлов қобилиятини баҳолашнинг беш факторли модел муаллифлари).

Маҳаллий иқтисодчи олимлар С.С. Саидов, Х.Р. Тошбоев ва Ш.Р. Ишонқулов Ўзбекистон суғурта бозори шароитида тўлов қобилияти давлат регуляторининг (НАПП) норматив талабларига сўзсиз амал қилиш, инфляция, миллий валюта девальвацияси ва тижорат банкларидаги активлар ликвидлилигини қатъий назорат қилиш билан чамбарчас боғлиқ эканлигини тадқиқ этишган. [10] Ўзбекистонлик олимлар тадқиқотлари ва регулятор (НАПП) нормативлари таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда миллий бозоримизда баланс (статик) ёндашув устуворлик қилмоқда. Бироқ, суғурта бозорини рискка асосланган капитал (Risk-Based Capital / Solvency II) тизимига муваффақиятли ўтказиш учун халқаро математик-актуар моделларни миллий хусусиятларга мослаштириш зарур.

Ўзбекистон шароитида суғурталовчиларнинг тўлов қобилиятини таъминлаш учун нафақат уларнинг капитал ҳажми, балки активларининг реал ликвидлилиги (айниқса, тижорат банкларидаги депозитлар сифати) ва қишлоқ хўжалиги суғуртасидаги иқлим хавфлари (стресс-тестлар) тизимли равишда баҳоланиши шарт. Бу ёндашув компанияларнинг инқирозли вазиятларда мижозлар олдидаги мажбуриятларини сўзсиз бажаришини кафолатлайди.

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистон бозори учун ҳозирги кунда Ўзбекистон суғурта бозори регулятори (НАПП) томонидан қўлланилаётган анъанавий тўлов қобилияти маржасини ҳисоблаш услубиятини босқичма-босқич халқаро Solvency II (Risk-Based Capital) тамойилларига ўтказиш долзарб аҳамият касб этади.

[10]Саидов, С. С. Суғурта компанияларида молиявий менежментни такомиллаштириш: Иқтисод фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати / С. С. Саидов. – Тошкент, 2021 (Маҳаллий бозорда захиралар ва тўлов қобилиятини баҳолаш услубияти).
Тошбоев, Х. Р. Суғурта бозори макроиқтисодий таҳлили ва ривожланиш тенденциялари / Х. Р. Тошбоев, Ш. Р. Ишонқулов. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2019 (Суғурта компаниялари активлари жойлаштирилиши ва барқарорлик мезонлари).

Интеграциялашган баҳолаш зарурлиги, тўлов қобилияти шунчаки бухгалтерия балансидаги активлар ва мажбуриятларнинг статик айирмаси эмас. У ўз ичига актуал математика, риск-менежмент ва ликвидлик оқимларини қамраб олувчи динамик тизимдир.

SUG‘URTA MEXANIZMLARI ASOSIDA INSON HAYOTINING IQTISODIY BARQARORLIGINI TA’MINLASHNING INTEGRATSIYALASHGAN MODELI

Abdimo‘minova Saodat Taxirjonovna

«Impex Insurance» SK

Metodologiya departamenti direktori

Annotatsiya. *Maqolada inson hayoti bilan bog‘liq iqtisodiy xavflarni boshqarishda sug‘urta mexanizmlarining o‘rni va ularni profilaktika hamda salomatlikni boshqarish tizimlari bilan integratsiya qilish zarurati tadqiq etiladi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida kasalliklar, ayniqsa surunkali va og‘ir kasalliklar insonning nafaqat salomatligiga, balki uning daromadlari, mehnat qobiliyati va oilaviy moliyaviy barqarorligiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli inson hayotini iqtisodiy risklardan himoya qilishda sug‘urtani faqat kompensatsiya mexanizmi sifatida emas, balki profilaktika va uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash vositasi sifatida ko‘rish zarurati ortib bormoqda.*

Kalit so‘zlar: *sug‘urta, iqtisodiy xavflar, moliyaviy himoya, inson kapitali, sog‘liq kapitali, hayot sug‘urtasi, tibbiy sug‘urta, profilaktika.*

Аннотация. *В статье исследуется роль страховых механизмов в управлении экономическими рисками, связанными с жизнью человека, а также необходимость их интеграции с системами профилактики и управления здоровьем. В условиях современной экономики заболевания, особенно хронические и тяжелые заболевания, оказывают влияние не только на состояние здоровья человека, но и на его доходы, трудоспособность и финансовую устойчивость семьи. В связи с этим возрастает необходимость*

рассматривать страхование не только как механизм компенсации, но и как инструмент профилактики и обеспечения долгосрочной финансовой устойчивости человека.

Ключевые слова: *страхование, экономические риски, финансовая защита, человеческий капитал, капитал здоровья, страхование жизни, медицинское страхование, профилактика.*

Abstract. *The article examines the role of insurance mechanisms in managing economic risks related to human life and the need to integrate them with prevention and health management systems. In the modern economy, diseases, especially chronic and severe illnesses, affect not only human health but also income, work capacity, and family financial stability. Therefore, there is an increasing need to consider insurance not only as a compensation mechanism but also as a tool for prevention and ensuring long-term financial sustainability.*

Keywords: *insurance, economic risks, financial protection, human capital, health capital, life insurance, health insurance, prevention.*

Kirish. Zamonaviy iqtisodiyotda inson kapitalining sifati mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim omili hisoblanadi. Insonning bilim va kasbiy salohiyati bilan bir qatorda uning salomatligi ham iqtisodiy resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Biroq inson hayotida yuzaga keladigan kasalliklar, mehnat qobiliyatining pasayishi va yuqori tibbiy xarajatlar nafaqat tibbiy muammo, balki jiddiy iqtisodiy xavf sifatida ham qaralishi lozim. Ayniqsa, onkologik, yurak-qon tomir va boshqa surunkali kasalliklar inson va oilaning moliyaviy holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Shu munosabat bilan inson hayoti bilan bog‘liq iqtisodiy xavflarni samarali boshqarishda sug‘urta mexanizmlarining ahamiyati ortib bormoqda.

Inson hayoti bilan bog‘liq iqtisodiy xavflarni boshqarishning nazariy asoslari. Inson kapitali nazariyasi insonning bilimlari, malakasi va mehnat qobiliyatini iqtisodiy

o‘sishning asosiy omili sifatida baholaydi. Keyinchalik ushbu yondashuv rivojlanib, inson salomatligi ham iqtisodiy kapital sifatida qarala boshlandi.

Sog‘liq kapitali modeli inson salomatligini saqlashga yo‘naltirilgan xarajatlarni iste’mol emas, balki investitsiya sifatida baholaydi. Profilaktika, erta diagnostika, sog‘lom turmush tarzi va o‘z vaqtida tibbiy xizmatlardan foydalanish insonning mehnat qobiliyatini saqlash hamda kelgusidagi iqtisodiy yo‘qotishlarni kamaytirish imkonini beradi.

Biroq mazkur yondashuv asosan salomatlikni saqlash jarayoniga qaratilgan bo‘lib, kasallik natijasida yuzaga keladigan moliyaviy oqibatlarni boshqarish mexanizmlarini to‘liq qamrab olmaydi.

Ushbu masalada sug‘urta mexanizmlari muhim ahamiyat kasb etadi. Hayot sug‘urtasi, tibbiy sug‘urta va kritik kasalliklar sug‘urtasi inson va uning oilasini kasallik bilan bog‘liq moliyaviy yo‘qotishlardan himoya qilish imkonini beradi.

Sug‘urtaning inson hayoti iqtisodiy barqarorligidagi roli. An’anaviy yondashuvda sug‘urta asosan sodir bo‘lgan xavf oqibatlarini moliyaviy qoplash vositasi sifatida qaraladi. Biroq zamonaviy sug‘urta iqtisodiyotida uning roli kengayib, risklarni oldindan baholash, profilaktik choralarni rag‘batlantirish va insonning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlashga yo‘naltirilmoqda.

Sug‘urta mexanizmlari kasallik bilan bog‘liq katta xarajatlarni moliyalashtirish, daromad yo‘qotilishi xavfini kamaytirish, oilaviy moliyaviy barqarorlikni saqlash hamda profilaktik faollikni rag‘batlantirish kabi vazifalarni bajaradi.

Shu bilan birga, mavjud sug‘urta mahsulotlari ko‘p hollarda insonning butun hayot sikli, salomatlik holati va profilaktik faolligi bilan integratsiyalashmagan holda shakllantirilmoqda.

Integratsiyalashgan yondashuv zarurati. Zamonaviy sharoitda inson hayoti bilan bog‘liq iqtisodiy xavflarni samarali boshqarish uchun sug‘urta, sog‘liqni saqlash va profilaktika mexanizmlarini o‘zaro bog‘lash zarur.

HealthTech, FinTech va InsurTech sohalarining rivojlanishi inson salomatligi, moliyaviy holati va sug‘urta himoyasiga oid ma’lumotlarni yagona raqamli muhitda boshqarish imkoniyatini yaratmoqda.

Mazkur jarayon sug‘urta tizimining an’anaviy kompensatsion modelidan inson hayotining iqtisodiy barqarorligini ta’minlashga yo‘naltirilgan kompleks boshqaruv modeliga o‘tishini talab qilmoqda.

«Hayot kapitali» integratsiyalashgan modeli. Yuqoridagi ehtiyojlardan kelib chiqqan holda inson hayotining iqtisodiy barqarorligini ta’minlashga qaratilgan «Hayot kapitali» konsepsiyasi taklif etiladi.

Ushbu yondashuvda inson hayoti nafaqat sug‘urta obyekti, balki iqtisodiy qiymatga ega bo‘lgan uzoq muddatli kapital sifatida qaraladi. Mazkur model inson salomatligi, profilaktika, sug‘urtaviy moliyaviy himoya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini yagona tizimga birlashtirishga asoslanadi.

«Hayot kapitali» modeli quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi:

1. Salomatlikni baholash — insonning tibbiy holati va xavf omillarini aniqlash.

2. Profilaktika va erta diagnostika — kasalliklarning oldini olish orqali kelgusidagi iqtisodiy yo‘qotishlarni kamaytirish.

3. Moliyaviy himoya — hayot sug‘urtasi, tibbiy sug‘urta va kritik kasalliklar sug‘urtasi orqali iqtisodiy xavflarni boshqarish.

4. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash — davlat va jamoat mexanizmlari orqali himoya tizimini kuchaytirish.

5. Raqamli boshqaruv — inson hayoti bilan bog‘liq tibbiy va moliyaviy ma’lumotlarni integratsiya qilish.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inson hayoti bilan bog‘liq iqtisodiy xavflarni boshqarishda sug‘urta mexanizmlarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Biroq zamonaviy sharoitda sug‘urtani faqat kompensatsiya vositasi sifatida emas, balki

profilaktika, salomatlikni boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash tizimi sifatida rivojlantirish zarur.

Shu nuqtai nazardan taklif etilayotgan «Hayot kapitali» modeli sug‘urta mexanizmlari, sog‘liq kapitali va profilaktik yondashuvlarni yagona tizimga birlashtiruvchi integratsiyalashgan ilmiy yondashuv sifatida qaraladi.

Mazkur model kelgusida inson hayotining iqtisodiy barqarorligini baholash, Life Capital Indexni ishlab chiqish va raqamli sug‘urta ekotizimini shakllantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

DAVLAT INVESTITSIYA LOYIHALARIDA RISKGA ASOSLANGAN EKSPERTIZA TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Karimov Shamsiddin Akram o‘g‘li

“Loyihalar va xaridlar samaradorligini

oshirish markazi” DM Bosh mutaxassisi, PhD.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada davlat investitsiya loyihalarida riskga asoslangan ekspertiza tizimining nazariy va amaliy jihatlari, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar hamda xorijiy tajriba qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida investitsiya loyihalarini risk darajasiga ko'ra baholash, ekspertiza jarayonlarini differensial tashkil etish hamda ekspertiza samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan..*

Kalit so‘zlar: *davlat investitsiya loyihalari, riskga asoslangan ekspertiza, kompleks ekspertiza, risklarni boshqarish, investitsiya risklari, loyihaoldi hujjatlari, davlat xaridlari, investitsiya samaradorligi, benchmarking, Total Cost of Ownership (TCO).*

Kirish.

Bugungi kunda davlat investitsiya loyihalarining ko‘lami va murakkabligining ortib borishi investitsiya qarorlarini qabul qilishda risk omillarini chuqur tahlil qilish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Yirik infratuzilma va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish jarayonida texnik, moliyaviy, iqtisodiy, huquqiy hamda tashkiliy risklarning yetarli darajada baholanmasligi loyiha qiymatining asossiz oshishiga, amalga oshirish

muddatlarining uzayishiga hamda davlat mablag‘laridan samarasiz foydalanishga olib kelishi mumkin. Shu sababli xalqaro amaliyotda investitsiya loyihalarini baholashda riskga asoslangan ekspertiza (Risk-Based Project Appraisal) yondashuvi davlat investitsiyalarini boshqarishning muhim tarkibiy qismi sifatida keng qo‘llanilmoqda.

Rivojlangan davlatlar va xalqaro moliya institutlari tajribasi risklarni loyiha hayotiy siklining dastlabki bosqichlarida aniqlash va ularni boshqarish investitsiya samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri ekanligini ko‘rsatmoqda. Xususan, Jahon bankining Investment Project Financing (IPF) tizimi, OECDning davlat investitsiyalarini boshqarish bo‘yicha tavsiyalari, Buyuk Britaniyaning Green Book metodologiyasi hamda Janubiy Koreyaning PIMAC modeli investitsiya loyihalarini risk darajasiga qarab baholash, mustaqil ekspertiza o‘tkazish va loyiha natijadorligini doimiy monitoring qilish mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur yondashuvlar davlat mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish, investitsiya risklarini kamaytirish hamda iqtisodiy jihatdan maqbul qarorlar qabul qilish imkonini bermoqda.

O‘zbekistonda ham davlat investitsiya loyihalarini kompleks ekspertizadan o‘tkazish tizimini takomillashtirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-iyuldagi PQ–332-son hamda 2026-yil 13-martdagi PQ–104-son qarorlari bilan kompleks ekspertiza tizimining huquqiy va institutsional asoslari mustahkamlanib, ekspertiza jarayonlarini raqamlashtirish, benchmarking, Total Cost of Ownership (TCO) va «yordamchi-maslahatchi» tamoyili kabi zamonaviy mexanizmlar joriy etildi. Biroq investitsiya loyihalarini ularning risk darajasidan kelib chiqib differensial baholash, ekspertiza chuqurligini loyiha riskiga mos ravishda tashkil etish hamda riskga asoslangan ekspertiza metodologiyasini shakllantirish masalalari ilmiy jihatdan yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu nuqtai nazardan, davlat investitsiya loyihalarida riskga asoslangan ekspertiza tizimini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab

chiqish hamda xalqaro tajribani milliy amaliyotga moslashtirish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Asosiy qism.

O‘zbekistonda davlat investitsiya loyihalarini ekspertizadan o‘tkazish tizimi so‘nggi yillarda davlat investitsiyalarini boshqarish sohasidagi institutsional islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-iyuldagi PQ–332-son qarori bilan loyihaoldi hujjatlari, davlat xaridlari hujjatlari hamda import kontraktlarini kompleks ekspertizadan o‘tkazishning yagona tashkiliy mexanizmi joriy etildi. Mazkur tizim ekspertiza jarayonlarini markazlashtirish, turli idoralar tomonidan amalga oshiriladigan takroriy tekshiruvlarni qisqartirish hamda investitsiya loyihalarining texnik, iqtisodiy va moliyaviy asoslanganligini kompleks baholash imkonini berdi. Natijada davlat mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish va asossiz xarajatlarning oldini olish bo‘yicha institutsional asos yaratildi.

Shu bilan birga, investitsiya loyihalari sonining ortishi, ularning texnologik murakkablashuvi va davlat investitsiyalarining hajmi kengayib borishi amaldagi ekspertiza tizimini yangi bosqichga olib chiqishni talab etdi. Ushbu ehtiyojdan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 13-martdagi PQ–104-son qarori qabul qilinib, kompleks ekspertiza tizimini transformatsiya qilishning zamonaviy mexanizmlari belgilandi. Qaror bilan ekspertiza jarayonlarini to‘liq raqamlashtirish, benchmarking, Total Cost of Ownership (TCO), loyiha institutlari reytingini shakllantirish, sun'iy intellekt elementlarini joriy etish hamda «yordamchi-maslahatchi» tamoyili asosida buyurtmachilar bilan hamkorlikni kuchaytirish nazarda tutildi. Mazkur islohotlar ekspertiza tizimini faqat nazorat qiluvchi mexanizm emas, balki investitsiya loyihalarining sifatini oshiruvchi boshqaruv instrumentiga aylantirishga xizmat qilmoqda.

Biroq amaldagi tizim tahlili shuni ko‘rsatadiki, ekspertiza jarayonlari barcha loyihalarga deyarli bir xil yondashuv asosida tashkil etilmoqda. Amaliyotda loyiha qiymati, texnologik murakkabligi, moliyalashtirish manbasi, amalga oshirish muddati yoki loyiha risklari darajasidan qat'i nazar, ekspertiza tartibi ko‘p hollarda yagona metodologiya asosida olib boriladi. Natijada nisbatan past riskli loyihalar uchun ortiqcha vaqt va resurslar sarflanishi, aksincha, yuqori riskli yoki strategik ahamiyatga ega loyihalarda esa yanada chuqur tahlil talab etiladigan jihatlarga yetarli e'tibor qaratilmasligi ehtimoli yuzaga keladi. Bu esa ekspertiza resurslaridan foydalanish samaradorligini pasaytirishi hamda risklarni boshqarishning preventiv imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Kompleks ekspertiza tizimini rivojlantirishning navbatdagi bosqichi riskga asoslangan ekspertiza tamoyilini joriy etish bilan bog‘liq bo‘lishi lozim. Bunda har bir investitsiya loyihasi dastlab risk darajasi bo‘yicha baholanib, ekspertiza chuqurligi va davomiyligi ushbu baholash natijalariga mos ravishda differensial tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv bir tomondan ekspertiza resurslarini yuqori riskli loyihalarga yo‘naltirish imkonini bersa, ikkinchi tomondan past riskli loyihalarni tezlashtirilgan tartibda ko‘rib chiqish orqali investitsiya jarayonlarining operativligini oshiradi. Natijada ekspertiza tizimi nazorat funksiyasidan tashqari, risklarni boshqarishga yo‘naltirilgan zamonaviy boshqaruv mexanizmi sifatida faoliyat yuritishi mumkin.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlat investitsiya loyihalarini baholashda riskga asoslangan yondashuv investitsiya resurslaridan samarali foydalanishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuvning asosiy mohiyati investitsiya loyihalarini ularning qiymati, murakkabligi, amalga oshirish muddati, moliyalashtirish manbalari hamda iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy risklari bo‘yicha tabaqalashtirib baholashdan iborat. Natijada yuqori riskli loyihalar

chuqurlashtirilgan ekspertizadan o‘tkaziladi, nisbatan past riskli loyihalar esa soddalashtirilgan tartibda ko‘rib chiqiladi. Bunday yondashuv ekspertiza resurslarini oqilona taqsimlash va qarorlar sifatini oshirish imkonini beradi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD) davlat investitsiyalarini boshqarish bo‘yicha tavsiyalarida risklarni baholashni investitsiya jarayonining ajralmas elementi sifatida e’tirof etadi. OECDning 12 tamoyili orasida loyiha tanlashdan oldin uning uzoq muddatli ta’siri va risklarini baholash alohida o‘rin egallaydi. Tashkilot yirik yoki yuqori riskli loyihalar uchun yanada qat'iy ex-ante baholash, mustaqil ekspertiza va natijalarni keyinchalik monitoring qilish mexanizmlarini joriy etishni tavsiya etadi. Shu bilan birga, fiskal, moliyaviy, ekologik va ijtimoiy risklarni kompleks baholash investitsiya qarorlarining asoslanganligini ta'minlovchi muhim omil sifatida ko‘rsatilgan.

Janubiy Koreyada davlat investitsiya loyihalarini baholash PIMAC (Public and Private Infrastructure Investment Management Center) tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu modelda loyiha qiymati va risk darajasiga qarab dastlabki texnik-iqtisodiy baholash (Preliminary Feasibility Study) o‘tkaziladi. Baholash jarayonida iqtisodiy samaradorlik, fiskal barqarorlik, texnologik murakkablik hamda ijtimoiy ta'sir kompleks tahlil qilinadi. Risk darajasi yuqori bo‘lgan loyihalar qo‘shimcha mustaqil ekspertiza bosqichidan o‘tkaziladi, bu esa asossiz investitsiya qarorlarining oldini olish va davlat mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Buyuk Britaniyada esa davlat investitsiya loyihalarini baholash HM Treasury Green Book metodologiyasiga asoslanadi. Mazkur metodologiyada har bir loyiha bo‘yicha risklar reyestri shakllantiriladi, risklarning yuzaga kelish ehtimoli va ularning loyiha natijalariga ta'siri baholanadi hamda ularni kamaytirish choralarini ishlab chiqish majburiy hisoblanadi. Bundan tashqari, Cost-Benefit Analysis, Value for Money va loyiha hayotiy sikli davomida yuzaga keladigan xarajatlarni hisobga olish orqali risklar

investitsiya qarorlarini qabul qilishning asosiy mezonlaridan biri sifatida e'tiborga olinadi.

Davlat investitsiya loyihalarida ekspertiza tizimining milliy va xorijiy tajriba asosidagi qiyosiy tavsifi

T/r	Mezon	O‘zbekiston (amaldagi tizim)	Xorijiy tajriba (OECD, World Bank, PIMAC, Green Book)	Takomillashtirish yo‘nalishi
1	Ekspertiza yondashuvi	Yagona ekspertiza tartibi	Risk darajasiga qarab differensial ekspertiza	Riskga asoslangan ekspertiza modelini joriy etish
2	Risklarni baholash	Umumiy tartibda baholanadi	Har bir loyiha bo‘yicha alohida risk tahlili o‘tkaziladi	Risk indikatorlari va reyting tizimini ishlab chiqish
3	Ekspertiza chuqurligi	Asosan bir xil yondashuv	Risk darajasiga qarab ekspertiza hajmi belgilanadi	Yuqori riskli loyihalar uchun chuqurlashtirilgan ekspertiza
4	Qaror qabul qilish	Ekspert xulosasi asosida	Risk tahlili va iqtisodiy baholash natijalari asosida	Risk ballari asosida qaror qabul qilish tizimini joriy etish
5	Monitoring	Asosan ekspertiza bosqichida	Loyiha hayotiy sikli davomida monitoring	Post-ekspertiza monitoringini rivojlantirish
6	Raqamlashtirish	Elektron ekspertiza tizimi joriy etilgan	AI, Big Data va raqamli tahlil	Sun'iy intellekt asosida risk

			vositalari qo‘llaniladi	skriningini joriy etish
7	Asosiy maqsad	Hujjatlarning me'yoriy talablarga muvofiqligini baholash	Investitsiya samaradorligi va risklarni boshqarish	Samaradorlikka yo‘naltirilgan ekspertiza modelini yaratish

Xorijiy tajriba tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy riskga asoslangan ekspertiza tizimining samaradorligi uchta asosiy tamoyilga tayanadi: birinchidan, loyihalarni risk darajasi bo‘yicha tabaqalashtirish; ikkinchidan, yuqori riskli loyihalar uchun chuqurlashtirilgan va mustaqil ekspertizani qo‘llash; uchinchidan, loyiha amalga oshirilgandan keyin uning natijadorligi va risklarini doimiy monitoring qilish. Mazkur yondashuvlar O‘zbekistonda davlat investitsiya loyihalarini ekspertizadan o‘tkazish tizimini takomillashtirishda ilmiy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Xususan, loyihalarni risk toifalari bo‘yicha tasniflash, ekspertiza chuqurligini risk darajasiga mos ravishda belgilash hamda post-ekspertiza monitoringini joriy etish milliy ekspertiza tizimining samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, PQ-332 va PQ-104-son qarorlari asosida shuni ko‘rsatdiki, davlat investitsiya loyihalarini ekspertizadan o‘tkazish tizimining samaradorligi nafaqat huquqiy va institutsional asoslarning takomillashganligi, balki investitsiya loyihalarining risk darajasini to‘g‘ri baholash va ekspertiza jarayonlarini ushbu risklarga mos ravishda tashkil etish bilan ham chambarchas bog‘liq. Milliy va xorijiy tajriba tahlili rivojlangan davlatlarda riskga asoslangan ekspertiza tizimi investitsiya qarorlarining iqtisodiy asoslanganligini ta'minlash, davlat mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish hamda yuqori riskli loyihalarni dastlabki bosqichlarda aniqlashning muhim vositasi sifatida shakllanganligini ko‘rsatdi. O‘zbekistonda kompleks ekspertiza tizimini modernizatsiya qilish borasida muhim

islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, loyiha risklarini baholash va ekspertiza chuqurligini risk darajasiga mos ravishda differensial tashkil etish bo‘yicha metodologik yondashuvlarni yanada takomillashtirish zarur.

Shundan kelib chiqib, davlat investitsiya loyihalarini risk darajasiga ko‘ra tasniflash, har bir risk toifasi uchun alohida ekspertiza tartibi va baholash mezonlarini ishlab chiqish hamda risklarni kompleks baholash indikatorlarini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt va raqamli tahlil vositalari asosida dastlabki risk skriningini yo‘lga qo‘yish, post-ekspertiza monitoringini institutsional jihatdan mustahkamlash hamda ekspertiza natijadorligini baholashning ilmiy indikatorlar tizimini ishlab chiqish davlat investitsiya loyihalarini boshqarish samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi. Mazkur takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi ekspertiza resurslaridan oqilona foydalanish, yuqori riskli loyihalarni sifatli baholash va davlat investitsiyalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun mustahkam ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-iyuldagi “Davlat xaridlari va investitsiya loyihalari bo‘yicha kompleks ekspertiza tizimini tashkil etish hamda takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–332-son qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 13-martdagi “Loyihaoldi va xarid hujjatlarini kompleks ekspertiza qilish tizimining samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–104-son qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.

5. Flyvbjerg B. What You Should Know About Megaprojects and Why: An Overview. Project Management Journal. 2014. Vol. 45(2). pp. 6-19.

6. World Bank. Investment Project Financing (IPF): Policy, Directive and Procedure. Washington, D.C.: World Bank, 2025.

7. World Bank. Public Investment Management Reference Guide. Washington, D.C.: World Bank, 2020.

8. OECD. Effective Public Investment Toolkit. Paris: OECD Publishing, 2023.

9. Korea Development Institute (KDI). PIMAC Guidelines for Preliminary Feasibility Studies. Seoul: Public and Private Infrastructure Investment Management Center (PIMAC), 2021.

10. Yescombe E.R. Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance. 3rd ed. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2018.

11. Asian Development Bank (ADB). Guidelines for the Economic Analysis of Projects. Manila: Asian Development Bank, 2017.

ARP | Academic research publisher

academscience.com

zenodo | OpenAIRE